

К. НАЗАРОВ

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ
ВА ЁЗМА НУТҚ

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
тошкент—1974

Ушбу рисолада ўзбек пунктуациясининг қисқача тарихи, тиниш белгиларининг ёзма нутқни ифодалашдаги роли ҳамда ёзувда қўйилиш ўринлари баён қилинган.

Китобча мактаб ўқитувчилари, нашриёт ходимлари, адабиётшунослар, тилшунослар ва кент китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Маъмул муҳаррир

филология фанлари доктори
А. ҲОЖИЕВ

СУЗ БОШИ

Китобчанинг мақсади тиниш белгиларининг ҳозирги ёзувимизда қўлланишига доир асосий ҳолатлар билан китобхонларни яқиндан таништиришдир. Тиниш белгилари миллий тил ёзувининг таркибий қисми бўлиб, ёзма фикрни тушунарли ва раво ифодалашда, мақсадни аниқ баён қилишда муҳим воситалардан бири ҳисобланадики, уларнинг ёзувда ишлатилиш ўринлари, асосий функциялари ва хусусиятларини билиш юксак нутқ маданиятини эгаллаш ва саводхонликни оширишда катта аҳамиятга эгадир.

Маълумки, ёзувда тиниш белгиларидан фойдаланишда кўп қийинчиликлар учрамоқда, бу нарса, айниқса, матбуот ва нашриёт ишларида кўпроқ сезилмоқда. Бунинг бир сабаби ўзбек пунктуацияси масалаларининг илмий жиҳатдан кенг ва чуқур ўрганилмаганлигида бўлса, иккинчи сабаби нашриёт ва матбуот ходимлари учун ўзбек тили пунктуацияси бўйича ҳозиргача бирон қўлланманинг яратилмаганлиги билан изоҳланади. Проф. Ғ. Абдураҳмонов жуда тўғри ва ўринли таъкидлаганидек, ўқувчиларнинг ёзма ишларидаги хатоликларнинг 60—70 проценти пунктуацион хатолар... кейинги 30—35 йил ичида ўзбек тили орфографияси беш марта қайта кўриб чиқилган бўлса, тиниш белгиларини қўллаш қоидалари бирор марта қайта кўриб чиқилган эмас¹.

«Пунктуация қоидалари»нинг нашр этилганлигига роса 20 йил тўлди². Бу вақт ичида турмушимизнинг бар-

¹ Қаранг: Ғ. Абдураҳмонов, Пунктуацияни ўргатиш методикаси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968, 6—7-бетлар.

² Кейинги йнгирма йил ичида ўзбек пунктуацияси соҳасида ҳам анчагина ютуқлар қўлга киритилди. Ўзбек пунктуацияси тарихи, илмий-назарий асослари ва методикасига оид қўйидаги асарлар яратилди: Ш. Шоабдураҳмонов, Пунктуация қоидалари, Тошкент, Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1953; Ўзбек тилида пунк-

ча соҳаларида катта-катта ўзгаришлар бўлди, улкан ютуқлар қўлга киритилди... Атом асри, фан-техника прогресси ўзининг самарали таъсирини тил тараққиётига ҳам кўрсатди: тилшунослик фани олдига бир қатор ҳаётий вазифалар — талабларни қўйди ва қўймоқда. Бу нарсалар ҳозирги ўзбек адабий тили ёзма формасининг таркибий қисми бўлмиш пунктуацияга ҳам бевосита алоқадор бўлиб, мавжуд пунктуацион қоидаларни ҳозирги кун талаби, тўпланган бой тажриба ва фанимиз эришган сўнгги ютуқлар асосида тўлдириш ва такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади.

Пунктуация қоидаларининг амалда синаб кўрилишида, унинг қанчалик ҳаётийлигини белгилашда кундалик матбуотнинг ва нашриётнинг ҳиссаси каттадир. Тиниш белгиларини ёзувда қўлланишнинг муайян системаси, нормалари вужудга келди. Матбуот ва нашриёт ишларидаги бой тажриба мавжуд пунктуация қоидаларини такомиллаштириш—айримларини тўлдириш, қайта ишлаш, баъзи янги қоидаларни киритиш, яъни традиция тусига кирган баъзи ҳолатларни қоидалаштириш зарурлигини тақозо этмоқда.

«Пунктуация қоидалари»да «Сарлавҳалардан сўнг нуқта қўйилмайди» деган тезис бор. Ваҳолонки, ўрта мактабларнинг ўзбек тили дарсликларининг ўзида ҳар бир сарлавҳадан кейин нуқта ишлатилганлигини кўрамиз; матбуотда эса сарлавҳаларда тире, икки нуқта, кўпнуқта, сўроқ, ундов каби белгиларнинг ишлатилиши кўплаб учрамоқда. Масалан: *Дўстлик поезде—Прагада; Тошкент—Иваново: меҳнат қардошлиги; Одамларни севинг, одамларга ишонинг...* («Тошкент оқшоми») *Мақсад: оммавийлик; Украина: улкан марралар; Август—ҳосил тақдирини ҳал қилади.* («Совет Ўзбекистони»)

Кўринадики, тиниш белгиларининг стилистик функциялари ва эмоционалликни ифодалаш хусусиятларига сарлавҳаларни ёзишда алоҳида эътибор берилмоқда. Тиниш белгиларининг бундай қўлланиши тажриба фойда-

туация, Тошкент, 1955; Ҳ. Ғозиев, Ўзбек пунктуацияси тарихидан, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» тўплами, Тошкент, 1959; Ҳ. Рустамов, Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1960; Ғ. Абдураҳмонов, Пунктуацияни ўргатиш методикаси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968; Қ. Назаров, Ўзбек тили пунктуацияси асослари, Тошкент, ТошДУ нашриёти, 1971.

сига ҳал қилиниши керак, яъни пунктуация қоидаларида ўз ифодасини топмоғи лозим.

Қуйидаги мисолларга диққат қилайлик: *Газета—оммага! Бизнес армиямиз — алоҳида армиядир. Ахир, га-лабанинг калити ҳужум-да!* («Тошкент ҳақиқати») *Муз—тўшагим бўлди.* (У.) *Сенинг ғоянг—ғоямиздир, сенинг сўзинг—сўзимиз.* (У.)

Бу мисолларда таъкидланган эгадан сўнг тире ишлатилган. Тирени бундай ва шунга ўхшаш бошқа функцияларда қўллаш одат тусига кириб бормоқда, чунки тиренинг ҳозирги ёзувимизда қўлланиш доираси ва функцияси жуда кенгайган: у, ёзувда ўн олти хил асосий функцияни бажаради. Шунга кўра, «Эга билан от кесим орасига тире қўйилади. Бунда кесим бош келишик формасида бўлиб, боғламалар ишлатилмайди» деган мавжуд қоида юқоридаги мисолларга татбиқ этиб бўлмайди. Чунки бу гапларда структура, интонация, грамматик ҳолат ва нутқ вазияти ўзгачадир. Қиёсланг: *Салим ҳам студент.* Бу гапда от кесим бош келишик формасида, боғлама ишлатилмаган. Лекин, эга ва кесим орасида тире қўлланмаган, чунки орада «ҳам» сўзи бор. Кўринадик, юқоридаги қоида ҳам фактларни синчиклаб ўрганиш асосида тўлдрилиши лозим.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳар қандай норма, ҳар қандай қоида нисбий характерга эга бўлиб, даврлар ўтиши билан ўзгариб боради: қайта кўрилади, такомиллашади, эскилари ўрнига янгилари вужудга келади. Шунинг учун эски қоидаларга маҳкам ёпишиб олиб, «бундай ўринларда тиренинг ишлатилиши нотўғри, нормага мос эмас» дейиш масалага бирёқлама ёндошиш, тил тараққиёти, давр талабини тушунмасликка олиб боради.

Баъзан бир типдаги ҳодисаларни ифодалашда тиниш белгилари ҳар хил ишлатилмоқда. Масалан, драматик асарларда гаплар қуйидагича ёзилаётганини учратамиз:

- а) персонаж номидан сўнг нуқта ва тире қўйиш;
- б) персонаж номидан сўнг икки нуқта ва тире қўйиш;
- в) персонаж номидан сўнг фақат тире қўйиш;
- г) персонаж номидан сўнг фақат нуқта қўйиш.

Китобчада булардан тўртинчи ҳолат умумнорма сифатида тавсия этилди. Шунингдек, китобчада тиниш белгиларини ишлатишда адабий тил функционал стилларига ҳам алоҳида эътибор берилди: тиниш белгиларининг ба-

диний асар билан кундалик газетада ишлатилиши бир хил эмас. Шунинг учун уларнинг нутқ стилларига боғлиқ ҳолда ишлатилишида шу стилларнинг специфик хусусиятлари ҳисобга олинди.

Китобча авторнинг ўзбек тили пунктуацияси соҳасидаги кўп йиллик кузатишлари, тиниш белгиларининг матбуот ва нашриёт ишларида қўлланишини ўрганиши ҳамда эълон қилинган баъзи мақолалари асосида яратилди. Асар матбуот ва нашриёт ходимларига мўлжалланган бўлиб, ҳар бир тиниш белгининг асосий қўлланиш ўринларини санаб, таъкидлаб кўрсатишга ҳаракат қилинди.

Китобча тиниш белгиларидан фойдаланишдаги баъзи қийинчилик ва чалкашликларни бартараф қилишга ҳамда ҳозирги кундаги талабни озми-кўпми қондиришга ёрдам берар деган умиддамиз. Асар мураккаб масалага бағишланган дастлабки ишлардан бўлганлиги учун айрим камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Рисола ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни автор самимий миннатдорчилик билан қабул қилади.

ПУНКТУАЦИЯ ВА УНИНГ ПРИНЦИПЛАРИ

Пунктуация — муайян тил ёзув системасининг таркибий қисмидир. Пунктуация қоидаларини пухта эгаллаш ва улардан амалда ўринли фойдаланиш ёзма нутқ учун муҳимдир. Пунктуация умумхалқ, умуммиллат маданий бойликларидан ҳисобланади. Ундан фан, адабиёт, нашриёт, матбуот ва маориф ходимлари — барча кенг фойдаланади

Пунктуация сўзи латинча пунктиум (пункт — нуқта, белги, шакл) сўзидан олинган бўлиб, уч маънода ишлатилади: тиниш белгилари системасини ўргатувчи бўлим (соҳа), тиниш белгиларининг қўлланиш қоидалари ва **тиниш белгилари** маъноларида юритилади.

Пунктуация тиниш белгиларининг қўлланилиши ҳақидаги ягона қонун-қоидалар йиғиндисиدير. Пунктуация тиниш белгиларининг миқдори, функцияси, қўлланиш системаси ва тартибини ўргатади. Ҳарфлар йиғиндиси алфавитни, тўғри ёзув қоидалари йиғиндиси орфографияни, тўғри талаффуз нормалари орфоэпияни ташкил этганидек, тиниш белгилар системаси пунктуацияни вужудга келтиради.

Тиниш белгилари ўз вазифалари ва специфик хусусиятлари жиҳатидан ёзувнинг бошқа воситаларидан (масалан: рақамлар, ҳарфлар, айрим илмий белгилар, транскрипцион ва диакритик белгилар ва бошқалардан) алоҳида ажралиб туради. Тиниш белги бўлиши учун: а) ижтимоий-социал функцияни бажариши; б) вазифаси гапнинг семантик-грамматик жиҳати билан боғлиқ бўлиши; в) қўлланиши грамматик (кўпроқ синтактик) қонуниятга асосланиши; г) ўз график шаклига, ўз қўлланиш системасига эга бўлиши лозим.

Пунктуация тилнинг синтактик қурилиши билан узвий боғлиқдир. Тиниш белгилари ёзма текстнинг барча формаларида ишлатилади: «Баҳор!» каби бир составли гаплардан бошлаб, «Эл яшармас, ер кўкармас,

бўлмаса кўк томчиси; қайдан олсин шеърни шоир, бўл-маса илҳомчиси?» (А. Тўқай) каби мураккаб гаплар таркибида ҳам қўлланаверади. Тиниш белгилари ёзма нутқнинг айрим ёзув белгилари (Масалан, лексик, морфологик воситалар, ҳарфлар ёки диакритик белгилар) билан ифодалаш мумкин бўлмаган томонларини аниқ белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг тушуни-лишини осонлаштириш учун қўлланади.

Ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг қўлланиши XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлангандир. XIX аср-нинг II ярмидан сўнг Ўзбекистонда матбаачиликнинг пайдо бўлиши, китоб нашр этиш ишларининг ривожла-ниши ўзбек пунктуациясининг шаклланишида муҳим омиллардан ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек пунктуация-сининг шаклланиши XIX асрнинг етмишинчи йилларига тўғри келади.

Ўзбек пунктуацияси тараққиётини икки катта даврга бўлиб ўрганиш мумкин: 1. Улуғ Октябрь социалистик ре-волюциясидан олдинги даврда ўзбек пунктуацияси. Бу давр ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг қўллана бош-лаши, уларни қўллашнинг одат тусига кириши ва ўзбек пунктуациясининг шаклланиши билан характерланади. Бу XIX асрнинг иккинчи ярмидан то 1917 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади.

2. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин-ги даврда ўзбек пунктуацияси. Бу давр ўзбек ёзувида ти-ниш белгиларининг қўлланилиши муайян тартибга кир-ганлиги, ўзбек пунктуациясининг системалашуви ва ўзбек графикасининг алоҳида бир қисми сифатида ўрганилиши билан характерланади. Ўзбек пунктуациясининг илмий асосда ўрганилиши ҳам Улуғ Октябрь социалистик ре-волюциясидан сўнг бошланди. Бу 1917 йилдан то ҳозир-гача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг қўлланилиши тарихи ва характери ўзбек пунктуациясининг икки наза-рий (фундаментал) асоси мавжудлигини кўрсатади: а) ўзбек тилининг грамматик қурилиши; б) рус пунктуа-цион системаси.

Ўзбек пунктуацияси, аввало, ўзбекча нутқ (гап) қу-рилишига асосланади, яъни ўзбек тилининг грамматик структураси ўзбек пунктуацияси учун негиз (фунда-мент—асос) ҳисобланади. Ўзбек тили гап қурилиши ти-ниш белгиларининг қўлланишидаги биринчи, етакчи асос

бўлиб, ўзбек пунктуациясининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Рус пунктуацион системаси ўзбек пунктуациясининг иккинчи асоси ҳисобланади. Бу, биринчидан, сўроқ, ундов, кўпнуқта, қўштирноқ каби тиниш белгиларининг ўзбек тилига рус тилидан ўтганлиги; иккинчидан, баъзи пунктуацион қоидаларнинг рус тили пунктуацияси асосида тузилганлиги; учинчидан, миллатлараро алоқа воқеаси бўлмиш рус тилининг СССРдаги бошқа тиллар, қатори ўзбек тилига ҳам кўрсатган баракали таъсири билан изоҳланади.

Тиниш белгиларининг қандай усул ва тартибда қўлланиши пунктуация принциплари асосида белгиланади. Ҳозирги ўзбек тилида тиниш белгиларининг қўлланиши қуйидаги принципларга асосланганлигини кўрамыз:

Логик-грамматик принцип. Бу принцип нутқнинг семантик-грамматик жиҳатлари билан боғлиқ бўлиб, нутқ мазмуни, нутқ структураси ва нутқ интонациясини ўз ичига олади ҳамда шуларга асосланади. Ҳар бир нутқ парчасига (гапга) хос шу уч жиҳатнинг диалектик бирлигини қуйидаги мисолда очиқ кўриш мумкин: *Хўп, соат олтига етиб бораман.* (А. Қаҳҳор) Бу гапдаги мазмуний томон: хабар маъносини англатиш, воқеани таъкидлаш; таркибий томон: содда гап шаклида, беш сўздан иборат, составида гап бўлаклари билан синтактик жиҳатдан алоқага киришмайдиган, тасдиқни билдирувчи сўз («хўп») бор; интонацион томон: пасаювчи интонация—дарак интонацияси, нуқта интонацияси билан айтилади, «хўп» сўзи қисқа пауза билан ажратиб талаффуз этилади. Бу гапдаги вергул ва нуқта шу уч хусусиятга асосланган ҳолда ишлатилгандир.

Стилистик принцип. Тиниш белгиларининг нутқ шакллариغا, адабий тил функционал стилларига боғлиқ ҳолда ишлатилишидаги умумий норма ва қонуниятлар шу принцип асосида белгиланади. Агар фикр ифодалашнинг икки хил стилистик кўриниши ҳисобланмиш ўзга (кўчирма) ва ўзлаштира гапларда тиниш белгиларининг бир-бирдан тубдан фарқли ишлатилишини кўз олдимизга келтирсак, стилистик принципнинг моҳияти янада ойдинлашади. Стилистик принцип кенг маънода бўлиб, тиниш белгиларининг ишлатилишидаги индивидуал стилга — айрим бир ёзувчининг стилига — хос томонларни ҳам ўз ичига олади.

Дифференциация принципи. Бу принцип ёзув техникаси, формаси билан бевосита алоқадордир. Тиниш белгиларининг илмий асарларда, баъзи ҳужжатларда (мактублар, эълонлар, радио ва телевидение программалари, китоб титулларида), ҳаволаларда, манбаларда қўлланиши кўпроқ шу принципга асосланади.

Ёзма нутқни соддалаштириш ва қисқартиришда, тиниш белгиларининг қўша қўлланишидаги тартиб ва системани белгилашда, ёзма нутқ қисмларининг чегарасини аниқлашда — *фарқлашда* — дифференциация принципи аҳамиятлидир.

Ҳозирги ёзувимизда қўлланувчи тиниш белгиларининг умумий миқдори ўнта бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз график шаклига эга; улар ёзма нутқда маълум мақсадлар учун ишлатилади ва аниқ бир вазифани бажаради. Ҳар бир тиниш белги ўз функцияси ва қўлланиш ўрнига эгадир. Тиниш белгиларини қўлланиш ўрни жиҳатидан қуйидагича группалаш мумкин:

1. Гап охирида қўлланувчи тиниш белгилари: нуқта, сўроқ ва ундов белгилари;

2. Гап ичида қўлланувчи тиниш белгилари: вергул;

3. Аралаш ҳолда қўлланувчи тиниш белгилари: 1) гап бошида ва ўртасида қўлланувчилар: тире; 2) гап охирида ва ўртасида қўлланувчилар: икки нуқта ва нуқтали вергул; 3) гап бошида, ўртасида ва охирида қўлланувчилар: қўштирноқ, қавс ва кўпнуқта.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ ВА ЁЗМА НУТҚ МАСАЛАЛАРИ

Тиниш белгилари ёзма нутқни тўғри, ифодали, мантиқли баён қилишда, уни ихчамлашда, ёзма нутқ қисмларининг ўзаро логик-грамматик муносабатларини кўрсатишда муҳим график восита сифатида ишлатилади. Ёзма текстнинг мазмуни, маъно туслари (оттенкалари), синтактик қисмлари (структураси), бу қисмлар орасидаги семантик ва грамматик муносабатларни аниқлашда тиниш белгиларининг роли муҳимдир. Пунктуация, бир томондан, ёзувчига ўз ёзма нутқини аниқ, тўғри ва ифодали баён эта олиш имкониятини берса, иккинчи томондан, ўқувчига муайян текстдаги фикрни ёзувчи баён этганидек, ёзувчининг мақсадига мувофиқ тушуна олиш имкониятини яратади: бир тиниш белги ёзувчи томонидан қандай маъно ва вазифада қўлланган бўлса, мазкур тиниш белги ўқувчи томонидан ҳам худди шундай функцияда тушунилади.

Ёзма нутқда у ёки бу тиниш белгининг қўлланиши маълум бир системага асосланади. Бу система, аввало ўзбек тили гап қурилишига боғлиқ ҳолда белгиланади. Чунки «бу туғил тил қурилишининг моҳияти гапдир». (А. А. Шахматов) Ўзбек тилининг грамматик қурилиши ўзбек пунктуациясининг логик-грамматик асоси саналади. Демак, тиниш белгиларининг ёзма нутқ жараёнида ишлатилиши ўз илмий-назарий ва ижтимоий-амалий асосига эгадир.

Пунктуация — ёзув ойнаси. Тиниш белгилари ёзма нутқдаги мақсадни аниқ ифодалаш, унинг тушунилишини осонлаштириш учун қўлланади. Улар ёзма нутқнинг мазмуний, грамматик, интонацион муносабатларини, синтактик бўлинишини белгиловчи, стилистик равлонлигини таъминловчи кўрсаткичдир, воситадир.

Тиниш белгилари гапнинг ифода мақсадига кўра тури, тузилиш характери, эмоционал хусусиятлари каби томонларини белгилашда жуда катта аҳамиятга эга-

дир. Грамматик жиҳатдан бир хил типда шаклланган қуйидаги уч гапни қиёслаб кўрсак, тиниш белгиларининг ёзма нутқни ифодалашдаги роли жуда аниқ кўришади:

1. *Пахта плани муддатидан илгари бажарилди.*
2. *Пахта плани муддатидан илгари бажарилди?*
3. *Пахта плани муддатидан илгари бажарилди!*

Бу гапларнинг биринчисида хабар, иккинчисида сўроқ, учинчисида эса ҳис-ҳаяжон, секинч маънолари ифодалангандир. Бундай мазмуний муносабатлар оғзаки нутқда интонация ёрдамида ифодаланади; ёзма нутқда эса фақат тиниш белгилари воситасида кўрсатилади. Кўринадики, ёзма текстдаги маънони (мақсадни) тиниш белгилар воситасида аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Ҳозирги кунда пунктуациянинг роли ортиб, унинг функцияси ва қўлланиш доираси кенгайиб бормоқда. Бу ҳодиса республикамизда матбаачилик, матбуот ва нашриёт ишларининг кенг ривожланиши, ўзбек ёзув маданиятининг тараққий этиши, кишилар саводхонлигининг ошиши ва уларнинг ўз амалий фаолиятларида нутқнинг барча формаларидан фойдалана олишлари, адабий тил таъсирининг кенгайиши, адабий тил функционал стилларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви — нутқ маданиятининг кенг кўламда раванқ топиши ва ўсиши билан изоҳланади. Шунга кўра, пунктуациянинг ёзма нутқни ифодалашдаги ролин аниқлаш нутқ маданиятининг, айниқса, ёзма нутқ маданиятининг актуал масалаларини ҳал қилиш билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки тиниш белгиларининг қўлланишини кишилар ижтимоий фаолиятида алоқа-аралашув формаси бўлган ёзма нутқдан ажратилган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас. Мамлакатимизда вақтли матбуотнинг кенг тараққий этиши, газета ва журналларнинг кўплаб нусхада, катта тиражда босилиб чиқиши, ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари бўйича юзлаб китобларнинг нашр этилиши ёзма нутқнинг барча тармоқлар бўйича ривожланишида муҳим омил бўлди ва ёзувнинг ажралмас қисми бўлмиш пунктуацияга бўлган ҳаётий талаб ҳамда эҳтиёжни кучайтирди.

Пунктуация тарихига назар ташласак, тиниш белгиларининг ёзма нутққа хос ҳодиса эканлигини ва ёзма нутқ формасининг зарурий материал элементи сифа-

тида ривожланганини ва такомиллашганини кўрамиз. Ёзувнинг материал элементи ҳисобланган тиниш белгилари аввал бошданоқ нутқнинг логик ва грамматик томонлари билан боғлиқ ҳолда қўлланган. Тиниш белгиларнинг ипсон фикр-туйғуларини ифодаловчи воситалардан бири сифатида қўлланиши унинг системалашувини ва барқарорлигини таъминлаган. Қуйидаги нутқ парчасини таҳлил қилиб кўрайлик:

Мен сизнинг фойдангизни ўйлайман. Арава киши-никими? Қовунни тушириб оламан шу ерда. Анов ерда уста Тошўлат бор, биларсиз. Арава ишида фаранг! Қовуннинг пулига аравани тузаттирасиз. Эгаси хафа бўлмайди. (О.)

Бу текст логик-грамматик жиҳатдан мукамал шаклланган етти мустақил қисмга бўлинган — етти гапга ажратилган. Буни шу парчада ишлатилган нуқталар, сўроқ ва ундов белгисидан очиқ биламиз. Текстдаги сўроқ, ундов белгиси ва нуқталар, қисмларнинг тугалланишини кўрсатиш билан бирга, шу қисмлардаги ифода мақсади ва эмоционал жиҳатлар қандайлигини ҳам англатади. Демак, текстдаги сўроқ, ундов белгиси ва нуқталар икки асосий вазифани бажаради: а) гапнинг логик-грамматик тугалланишини; б) шу гапдан кузатилган мақсад ва ундаги эмоционал ҳолатларни билдиради.

Тўртинчи гапдаги вергул ҳам логик-грамматик функцияни бажараётган бўлса-да, унинг вазифаси сўроқ, ундов ва нуқталарнинг функциясидан ўзгачадир: вергул аввалги қисмнинг кейинги қисмдан айрилишини кўрсатмоқда.

Тиниш белгиларнинг ёзма нутқда қўлланишига оид барча функцияларни алоҳида-алоҳида кўрсатмай, уларга хос умумий томонларни ва ёзма нутқ жараёнида кўпроқ учрайдиган ҳолатларни таъкидлаш билан чекланамиз.

Тиниш белгилари ёзма текстдаги мазмуни (маънони, фикрни) аниқ ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан: «Шўрим қурсин... Шаҳодат! Кел! (О.) Биринчи гапда ҳис-ҳаяжон, иккинчисида ундов, учинчисида буйруқ маъноси ифодаланган.

Тиниш белгилари, бутун гапга хос умумий мазмуний муносабатларни ифодалабгина қолмай, гап қисмларига хос семантик муносабатларни ҳам билдириш

хусусиятига эгадир: *Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битталаб юламан, оч арвоҳ!* (О.) *Ит ҳуроди — карвон ўтади.* (Мақол)

*Шу йўл билан бордик — етдик муродга,
Шеъримиз касб этди балоғат, камол.* (У.)

Келтирилган қўшма гапларнинг биринчисида шарт, иккинчисида зидлик, учинчисида сабаб-натига муносабатлари ифодалангандир. Бунда тире қўшма гапни ташкил этувчи гаплар орасидаги турли семантик алоқаларни (маъноларни) англатишига қарамай, бир синтактик вазифани — гапларнинг бирини иккинчисидан айриш вазифасини бажараётир. Бир тиниш белгининг бундай турли маънода ишлатилиши пунктуацион полисемия саналади. Бир тиниш белгининг турли хил функцияни бажариши эса **пунктуацион омонимия** ҳисобланади.

Баъзан гаплардаги мазмун мураккаб бўлади. Бундай чоқларда тиниш белгилари қўша қўлланади: *Чамбарчас пайвандми шунчалар меҳри?!* (Ф. Усмонова)

Тиниш белгилари ёзма текстдаги гап бўлаклари, гапнинг айрим қисмлари ва гапларнинг ўзаро турли синтактик муносабатлари (**бирикиши**—соединение, **бўлиниши**—отделение, **ажралиши**—обособление, **айрилиши**—выделение кабилар) ни кўрсатиш учун қўлланади. Масалан: *Онам, опам, акам, бобом, бузим ва мен—ҳаммиз айвонда дастурхон атрофида давра қурганмиз.* (О.) *Опам Каромат—ҳали паранжисиз ёш қиз—мактабдан қайтади.* (О.)

Биринчи гапда уюшиқ бўлаklar бир-иккинчисидан вергул воситасида айрилган, иккинчи гапда эса изоҳловчи (*ҳали паранжисиз ёш қиз*) тире воситасида ажратилгандир.

Гап қисмларининг тиниш белгилари билан айрилиши, ажратилиши турлича бўлади. Бу турлилик синтактик алоқага, синтактик-стилистик ҳолатга кўра белгиланади. Масалан, гап бошида ва охирида келган **кириш сўз, ундалма** ва **ундов сўзлар** бир (якка) тиниш белги билан ажратилади; гап ўртасида келганда эса қўш (икки) тиниш белги билан айрилади: *Ниҳоят, Ойқиз Жалоловга тикилиб, қатъий фикрини айтди.* (Ш. Р.) *Халқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлишдан ҳам ўзга бахтни тасаввур қилиш мумкинми, ахир?*

(„Совет Ўзбекистони“) *Олий жанобимизнинг ўқи эса олимнинг фикрича, поклик ва оройишдадир.*
(„Гулистон“)

Келтирилган мисолларда вергулнинг якка ва қўша қўлланиши уларнинг функцияси ўзгача эканлигини кўрсатмайди. Булардаги вергуллар кўринишда икки хил (якка ва қўша) бўлишига қарамай, битта вазифани — кириш сўзларни асосий гандан айириш вазифасини — бажаради.

Тиниш белгилари ёзма текстдаги турли ҳолатлар, эмоционал-экспрессивлик ва турли мазмуний оттенкаларни ифодалаш учун қўлланади:

Тавба! ...Бу лаънати, асти, нима қилади?!

Қани энди... бўға бошласам!

Йложи бўлса-ю, лаънатини

Тилка-тилка қилиб ташласам!...

Бу мисолларда «фикрнинг бўлиниши + кучли ҳаяжон», «сўроқ + таажжуб» муносабатлари берилгандир. Баъзан бир тиниш белги ёзма нутқ жараёнида бир неча хил мазмуний муносабатларни билдиради. Масалан, ундов белгиси ҳам ундов гаплар, ҳам буйруқ гаплар охирига қўйилади. Буйруқ ва ундов гаплардаги маъно туслари ўз ичида яна турлича бўлиши мумкин. Бундай чоқларда ундов белгисининг қандай маъно ва вазифада қўлланганлиги контекстдан аниқланади.

Тиниш белгилари ёзма текстнинг таркибий ва стилстик (услубий) жиҳатларини тўғри белгилаш учун хизмат қилади. Масалан:

- 1) — *Бўлмайдим Собир, тез гапир!*
— *Опа, бўлмас, жоним, гапим — бир!*
— *Ё мени де, ёки Омонни!*
— *Нетай, тикдим йўлида жонни! (Ҳ. О.)*
- 2) *Яхшидан от қолар, ёмондан — дод.* (Мақол)
- 3) *Уч ғилдиракли ғалтак —*
Арава қилиб бердим
Рулига эса қизил —
Баёроқча илиб бердим. („Фан ва турмуш“)

Тире биричи мисолда суҳбатдошларнинг гапини ўзаро ажратиш кўрсатиш учун, иккинчи мисолда қўшма гапнинг кейинги компонентида тушиб қолган сўзнинг («қолар»нинг) ўрнини қоплаш, компенсация қи-

лиш учун, учинчи мисолда «Ғалтак арава», «қизил байроқча» ибораларининг бир синтактик бутунлик (сўз бирикмаси) эканликларини кўрсатиш учун қўллангандир.

Яна бир мисол: *Мен онаминг жилдидан қалин китобни—қурбон бўлса керак—олиб, пала-партиш варақлайман.* (О.)

Бунда кириш гап қўш тире воситасида ажратилган. Маълумки, кириш конструкциялар доимо вергул билан ажратилиб, баъзи ҳолларда қавсга олинган бўлади. Юқоридаги мисолда қўш тире вергул функциясида қўллангандир. Демак, бунда қўш тире факультатив функцияни — қўшимча функцияни — бажараётир. Тиниш белгиларининг бундай бирининг ўрнида иккинчисининг қўлланиши пунктуацион синонимияни ҳосил қилади. Гапнинг ажратилган бўлаклари вергул ҳам тире воситасида, киритма конструкциялар тире ҳам қавс воситасида ажратиладики, булар ҳам пунктуацион синонимиянинг кўрinishларидир.

Лекин, тиниш белгилар ҳар вақт бирининг ўрнида иккинчиси алмашилиб қўлланавермайди. Бундай алмашилишнинг ўз қонуниятлари бор. Агар қўлланиши лозим бўлган бир тиниш белги ўрнига иккинчиси ноўрин ишлатилса, гапнинг синтактик-стилистик қурилишида, гап қисмлари орасидаги муносабатларда, гапдаги мазмуний ва интонацион ҳолатларда ўзгалик вужудга келади. Масалан: — *Мен «Иттифоқ» колхозининг раисиман, Уктамбоев.* (А. Мухтор) Бунда **Уктамбоев** сўзидан олдинги вергул ноўрин ишлатилган. Бу ўринда тире қўлланиши керак эди. Тире ўрнида вергулнинг ноўрин ишлатилиши натижасида автор қўзлаган мақсад аниқ ифодаланмаган; ҳатто синтактик категориялар алмашиб кетган: изоҳловчи ўрнига ундалма вужудга келган. Бу гапнинг асли тубандагича: *Мен «Иттифоқ» колхозининг раисиман — Уктамбоев (Уктамбоевман, Уктамбоев бўламан).*

«Туғилиш» романидан олинган яна қуйидаги мисолни қиёслайлик: *У гапга уста, ота, чиройли гапиради.* (ота — ундалма.) — *у гапга уста, ота чиройли гапиради.* (ота — иккинчи гапнинг эгаси.) Бу икки гапда фақат грамматик ҳолатларгина эмас, интонация, мелодия, темп, структура ҳам фарқлидир. Бу фарқ тиниш белгиларининг қўлланиш ўрни жиҳатидан аниқланади.

Тиниш белгилари гап, гаптаги айрим қисмларнинг бошланиш ва тугалланиш чегарасини, баъзи сўз ёки ибораларнинг муайян текстда ўзга маънода қўлланганлигини аниқлаш учун ишлатилади. Бундай функцияни, асосан, қавс ва қўштирноқ бажаради. Улар ўз функциясига кўра чегараловчи тиниш белгилар ҳисобланади. Масалан:

*«Нега яшай олмас уйқусиз одам?»
Баъзан қуршар мени шундай бир туйғу.
Дейман: «Одамзотни бевақт, абадий
Ва гафлат уйқуси этолмасин ром!»*

(Музаффар Туробов)

Қўринадик, ҳозирги ўзбек ёзувида тиниш белгилари асосан логик-грамматик, синтактик-стилистик вазифани бажаради. Тиниш белгиларнинг қўлланиш доираси, ўрни ва тартибни белгилашда мазкур тилнинг синтактик қонуниятларига асосланилади. Ёзма текстдаги ҳар бир тиниш белги муайян синтактик-стилистик ҳодисани акс эттиради.

Демак, ёзма нутқда тиниш белгиларнинг тўғри ишлатилиши адабий тил ва нутқ маданияти нормаларининг такомиллашуви ва стабиллашуви учун аҳамиятлидир. Чунки нутқ маданияти тўғри гапириш ва тўғри ёзиш санъатидир!

Тиниш белгиларининг матбуотда қўлланиш тарихидан

Тиниш белгиларининг матбуотимизда қўлланиши ўз тарихий традицияларига, ўзига хос хусусиятларга эгадир. Уларнинг матбуотда ишлатилиш тарихига назар ташласак, тиниш белгиларини қўллашда ҳар бир даврнинг ўзига хос усуллари, нормалари бўлганлигини, ёзувда улардан фойдаланишда турлича йўللар тутилганлигини кўрамиз: дастлаб тиниш белгилари газета ва журналларда кам миқдорда қўлланган, уларнинг вазифаси ҳам конкрет бўлмаган; кейинчалик тиниш белгиларининг вақтли матбуотда қўлланиш доираси кенгайган ва ишлатилиши муайян системага кирган.

Тиниш белгиларининг матбуотда қўлланиш тарихига онд характерли томонларни «Туркистон вилоятининг

газети» материаллари асосида қисқача изоҳлаш мумкин.

Маълумки, «Туркистон вилоятининг газети» ўзбек вақтли матбуотининг қалдирғочидир. У, 1870 йилнинг 28 апрелидан бошлаб то 1917 йилнинг бошларигача (деярли 50 йил мобайнида) мунтазам равишда нашр этилган.

«Туркистон вилоятининг газети» ўша давр ўзбек маданияти, ўзбек адабий тили ва ўзбек графикасининг намунаси сифатида ҳам муҳим тарихий ҳужжатдир. Газета ўзбек ёзув маданиятининг янада ривожланиши ва такомиллашувида, ўзбек адабий тили нормаларининг сайқалланишида муҳим амалий аҳамиятга эга бўлди. Газетанинг тил хусусиятларини ўрганиш ўзбек тили тарихи учун, ўзбек ёзув маданияти — ёзма нутқ маданияти учун жуда қимматлидир. Шунингдек, ўзбек ёзув маданиятининг (ўзбек графикасининг) ажралмас қисми бўлмиш ўзбек пунктуацияси тарихи, унинг шаклланиши ва ривожланиши, тараққиёт қонуларини ўрганишда ҳам газета муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёзма нутққа (ёзувга) тааллуқли бўлган барча хусусиятлар бу газета тилига ҳам мансубдир: ўша давр ёзувида қўлланувчи барча **ёзув белгилари** «Туркистон вилоятининг газети»да ҳам ишлатилганини кўрамиз. Буларни шундай группалаб кўрсатиш мумкин: а) **ҳарфлар**; б) **рақамлар**; в) **турли фанларга оид илмий белгилар**; г) **тиниш белгилари (пунктуация)**; д) **транскрипцион ва диакритик белгилар**; е) **турли шаклдаги «безак» белгилар**.

Китобчанинг талаб ва табиати ҳисобга олиб, газетада учраган барча ёзув белгиларининг қўлланиш хусусиятларига тўхтала олмаймиз. Булардан фақат тиниш белгиларининг газетадаги қўлланиш характери ҳақида қисқача гапириш билан чекланамиз.

Тиниш белгилари «Туркистон вилоятининг газети»да у нашр этилган йилданоқ қўллана бошлаган. Лекин ҳозирги ёзувимиздаги тиниш белгиларининг ҳаммаси газета саҳифаларида баб-баравар, бир вақтдан бошлаб ишлатилган эмас: улар газетада бирин-кетин қўллана бошлаган, газетага олдинма-кейин кириб келган.

Газета саҳифаларида энг аввал ишлатилган тиниш белгиларидан бири тиредир. У, газетанинг 1871 йилги

20-сонидан бошлаб қўлланилган: дастлаб иш қоғозларида, эълонларда қўйилган, сўнг ёзувнинг бошқа шаклларида ҳам ишлатила бошланган.

Газетада дастлаб ишлатилган тиниш белгиларидан иккинчиси кўпнуқтадир¹. Кўпнуқта газетанинг 1872 йилги 18-сонидан (4-бет) бошлаб ишлатилганини кўрамиз: дастлаб расмий қоғозларда (турли ҳужжатлар, ҳисобкитоб, почта қоғозлари ва эълонларда) қўлланилган. Газетанинг 1877 йилги 22-сонидан бошлаб гап охирида ҳам қўллана бошлаган; 1879 йилдан эса жумла ўртасида, гап қисмлари орасида ҳам ишлатилганини учратамиз; 1901 йилдан бошлаб сўроқ, ундов каби бошқа тиниш белгилари билан биргаликда (қўша) қўллангани маълум.

«Туркистон вилоятининг газети»да қавс 1873 йилги 6-сонидан бошлаб ишлатилган. Қавс бу газетада энг кўп ишлатилган тиниш белгиларидан саналади. Қавснинг ўша йиллардаги қўлланиш характери — қўлланиш усули, шакли, вазифаси ҳозирги кундагига сира ўхшамайди. (Бундай фарқли хусусиятлар ҳақида қуйроқда гапирилади.)

Бу газета саҳифаларида нуқтанинг қўлланиши жуда характерли: дастлаб нуқта вазифасини **бўш жой — жумлалар орасидаги интервал** — бажарган; 1875 йилдан бошлаб турли хил «безак» белгилардан (юлдузча типидagi шакллардан) нуқта вазифасида фойдаланилган; нуқтанинг ҳозирги шакли газетада 1881 йилдан кўрина бошлаган.

Қўштирноқ «Туркистон вилоятининг газети»да 1881 йилдан ишлатилган. Қўштирноқ газетада қўллангунга қадар унинг вазифасини қавс, тире ва юлдузча типидagi баъзи «безак» белгилар бажарган. Бешта тиниш белги (сўроқ, ундов, вергул, икки нуқта ва нуқтали вергуллар) мазкур газетада 1901 йилдан бошлаб қўлланилган.

Газетада дастлаб ишлатилган тиниш белгилари аввал тор доирада қўллана бошлаган, кейинчалик уларнинг қўлланиш доираси кенгая, вазифаси конкретлаша ва қўйилиш ўринлари муқимлаша боргандир.

Тиниш белгиларининг матбуотимизда қўлланишига хос характерли томонларидан бири шундаки, дастлаб-

¹ Кўпнуқта бир тушунчани ифодаловчи термин сифатида қўшиб ёзилди.

ки тиниш белгилари муштарак функцияни бажарган: бир тиниш белги бошқа тиниш белгилари ўрнида ҳам қўлланаверган. Масалан, тире, ўз асосий вазифасидан ташқари, вергул, кўпнуқта, ярим қавс, нуқта вазифасида ҳам ишлатилган; қавс эса вергул, қўштирноқ вазифасини ҳам бажарган. Иккита мисол келтирамиз: *'қози — мингбоши — истаршина — оқсоқолларга керакликдур. Бешинчи—карантиндан тўхтатилган хоҳсоғ, хоҳ касал одамлар*².

Биринчи мисолда тире вергул ўрнида ишлатилган: гапнинг уюшиқ бўлаклари тире воситасида ажратилган; иккинчи мисолда эса тире вергул ёки ярим қавс вазифасини бажараётир: тартибни билдирувчи сўздан («бешинчи»дан) кейин тире ишлатилган, ҳозирги ёзувимизда бундай ўришларда вергул ишлатилади, агар рақам билан санаб кўрсатилса, ярим қавс қўлланади.

Тиниш белгиларининг матбуотимизда дастлабки қўлланиш усули ва шакли ҳам ҳозиргидан фарқли, ўзгача бўлган. Масалан, тире газетада бир тире, икки тире, уч тире, тўрт тире ва, ҳатто, тўққиз тире тарзида қаторасига қўйилганини кўрамиз. Бу хусусият кўпнуқтанинг қўлланишида ҳам учрайди; сўроқ, вергул, нуқтали вергул каби тиниш белгилари араб ёзуви йўналишига мос равишда **тескари усулда** ишлатилган.

Қўштирноқ, қавс, нуқта каби тиниш белгилари бир неча шаклда (формада) қўлланилган. Масалан, қўштирноқ уч хил шаклда учрайди: а) одатдаги қўштирноқ — „ “ ; б) бурчак типидagi қўштирноқ — « » ; в) «ярим ой» ёки қўшқавс типидagi қўштирноқ — (()). Қавс беш хил шаклда ишлатилган: одатдаги қавс, катта қавс, ўрта қавс, гулли қавс, «безак» қавс (бунда «безак» белги қавс вазифасида ишлатилган бўлади).

Тиниш белгиларининг бундай турли шакллари ўз функцияси ва қўлланиш ўрни жиҳатидан бир-биридан қисман фарқлаган: одатдаги қўштирноқдан ҳурмат маъносидаги сўзларни ажратишда кўпроқ фойдаланил-

² Газета араб алифбосида нашр этилган бўлиб, ундan олинган мисоллар, баъзи сабабларга кўра, ҳозирги графикада берилмаётир. Шунингдек, мисоллардаги гаплар охирига газетада нуқта қўйилмаган.

ган; «ярим ой» типдаги қўштирноқ бадий ёзувларда, тасвирий (миниатюра) ёзувларида ишлатилган; бурчак типдаги қўштирноқ эса чекланмаган доирада қўлла-наверган.

«Туркистон вилоятининг газети»да тиниш белгиларидан фойдаланишда икки хил йўл тutilган:

а) **Ўзбек ёзувидаги баъзи «безак» белгилардан тиниш белги сифатида фойдаланилган.** Масалан, юлдузча типдаги ҳар хил шакллар энг аввал нуқта, қавс, қўштирноқ, тире ва вергул вазифасида ишлатилган. Бу жиҳатдан бундай шаклларнинг нуқта ўрнида қўлланганлигини айтиш характерлидир: газетада қарийб 10 йил давомида юлдузча типдаги шакллардан нуқта ўрнида фойдаланилган; нуқтанинг ҳозирги шакли ёзувимизга кириб келгач (1881 йил) ва бунинг тиниш белги сифатида қўлланиши одат тусига киргач, юлдузчалар нуқталикдан чиққан. Юлдузча типдаги ишораларнинг бошқа тиниш белгилари ўрнида ишлатилиши ҳам, худди нуқта сингари, шу белгилар газета тилига кириб келгунга қадар давом этган.

«Безак» белгиларнинг газетада тиниш белги сифатида қўлланиши жуда тор доирада бўлиб, қисқа муддат (асосан 1901 йилгача) давом этган.

б) **рус тилидаги тиниш белгиларидан фойдаланиш:** русча текстлардаги тиниш белгилари унинг ўзбекча таржимасига ҳам кўчирилган. Шу асосда баъзи тиниш белгилари газета тилига кириб келган, ундов; сўроқ, қўштирноқ каби айрим тиниш белгилари эса ҳаётий эҳтиёж ва турмуш талаби асосида тўғридан-тўғри рус тилидан олинган. Бу йўл прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, ўзбек пунктуациясининг шаклланиши ва ривожланишини тезлаштирган.

Ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси газетада 1901 йилдан қўллана бошлагач, уларнинг функцияси (қўлланиш ўрни, вазифаси) конкретлашган, уларни ёзувда ишлатиш одат тусига киргандир. Шунингдек, уларнинг қўйилиш ўрни ва қўлланиш вазифаси муқимлашиб, шакли ҳам қатъийлашган. Масалан, дастлаб юлдузча типдаги ўпдан ортиқ ҳар хил ишоралар нуқта вазифасида ишлатилган; нуқтанинг ҳозирги шаклининг қўлланиши газетада турғунлашгач, у алоҳида график шаклга эга бўлган, яъни нуқта белгиси сифатида

ишлатила бошлангандир. Демак, ҳар бир тиниш белги ўзининг ҳозирги аниқ шакли ва функциясига эга бўлгунча маълум даврни босиб ўтгандир.

Тиниш белгиларидан ҳозирги ёзувда фойдаланишнинг баъзи масалалари

Республикамизда матбуот ишлари ҳар томонлама кенгайди ва тараққий этди. Шунга боғлиқ ҳолда ёзма нутқ маданияти ҳам ўсди ва ривожланди, айниқса, нутқнинг ёзма формаси — адабий тил функционал стиллари ҳар жиҳатдан равиқ топди. Шу асосда ёзувнинг ажралмас бир қисми ҳисобланмиш, ёзма нутқни тўғри ифодалашнинг асосий воситаларидан бўлмиш пунктуацияга бўлган ҳаётий талаб ва эҳтиёж янада орди.

Тиниш белгилари ёзма нутқнинг мазмунан аниқ, шаклан тўғри ва услубий раван бўлишини таъминлашда муҳим роль ўйнайди, ёзма нутқни ҳар жиҳатдан ойдинлаштиради. Демак, матбуот тилининг тушунарли, халқчил, жанговар ва таъсирчан бўлишида тиниш белгиларидан тўғри фойдаланишнинг ҳам аҳамияти каттадир. Чунки тиниш белгилари мақсадни аниқ ва изчил ифодалашда муҳим график восита саналади.

Ҳозирги матбуотимиз ва нашриётимиз саҳифаларига назар ташласак, тиниш белгиларидан фойдаланишда қуйидаги ҳолатларни кўрамиз:

1. Ўзбек тилидаги мавжуд пунктуацион қоидаларга — нормаларга — асосланиш;
2. Рус тили пунктуацион қоидаларига асосланиш (калькалаш);
3. У ёки бу пунктуацион қоидага амал қилмаслик ёки бош-бошдоқлик ҳолатлари.

Ҳозирги матбуотимизнинг муҳим характерли хусусиятларидан бири — саводли нашр этилишидадир: газета ва журналларда ҳозирги адабий тил нормаларига — фонстик, лексик, морфологик, синтактик, стилистик, орфографик ва пунктуацион қонун-қоидаларга — кўп жиҳатдан риоя қилинмоқда ва шу асосда катта-катта амалий тажриба тўпланмоқда. Бу, ўз навбатида, матбуот тилининг халқчил ва ҳаётий, жанговар ва таъсирчан, изчил ва саводли, содда ва тушунарли бўлишини таъминлайди.

Агар тиниш белгиларининг газета саҳифаларида қўлланиши матбуотимиз «оқсоқоли» «Туркистон вилоятининг газети»дан бошланган бўлса (1871 йил), ҳозирги кунда улардан фойдаланишда аниқ система, маълум нормалар вужудга келди. Шу давр ичида (1871—1971 йиллар) бир қанча ўзгаришлар бўлди, муҳим тарихий воқеалар юз берди: эски тузум ўрнига янги социалистик жамият вужудга келди. Халқимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий турмушида тубдан ўзгаришлар бўлди: илм-фан, техника, маданият, санъат ва адабиёт, матбуот, нашриёт ишларининг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди. Кўплаб китоблар, газета ва журналлар нашр этиладиган бўлди: уларнинг тури, нусхаси ва тиражи ортди.

Социалистик маданият ва социалистик матбуотнинг кенг ривожланиши туфайли бой амалий тажрибага эга бўлди. Маданиятнинг бошқа соҳаларида бўлганидек, матбуотда тиниш белгиларидан фойдаланишнинг янги-янги усул ва нормалари, системалари пайдо бўлди. Янги пунктуацион қоидаларнинг қатъийлашуви ва стабиллашувида профессор Ш. Шоабдурахмоновнинг «Пунктуация қоидалари» (1953), «Ўзбек тилида пунктуация» (1955) брошюралари муҳим дастуриламал ва зифасини бажарди. Бу китоблардан ўқитувчилар, олимлар, илмий ходимлар, ёзувчилар, матбуот ва нашриёт ходимлари ўз фаолиятларида ягона қўлланма сифатида фойдаландилар. Пунктуация қоидаларининг амалда синаб кўрилиши ва янада такомиллашувида матбуот ва нашриётнинг ҳиссаси жуда каттадир.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимизда мисли кўрилмаган даражадаги ютуқларга эришганимиздек, ўзбек тили синтаксиси соҳасида ҳам бир қанча ўзгаришлар бўлди: «Содда гап» (1955) ва «Қўшма гап синтаксиси асослари» (1958) яратилди: эргаш гапли қўшма гаплар монографик (1960) ўрганилди; кириш ва киритма конструкциялар, номинатив гаплар, сўз-гаплар, ундалмалар, боғламалар, ажратилган иккинчи даражали бўлақлар каби қатор синтактик категориялар ва уларга хос хусусиятлар илмий асосда кенг ва чуқур таҳлил қилинди. Бу илмий-тадқиқот ишларининг натижаси туфайли ўзбек тили гап қурилишига доир кўп ноаниқ нуқталар аниқланди, айрим синтактик ҳодисаларга оид

фикрлар мукаммаллашди, баъзи категорияларнинг чегараси — специфик белгилари — конкретлашди.

Бу каби ўзгаришлар ўзбек тили синтактик қурилиши билан узвий боғлиқ бўлган пунктуацияга ҳам бевосита таъсир қилди: юқоридаги ҳодисаларга боғлиқ пунктуацион қоидаларни ишлаб чиқиш зарурати туғилди. Бу ҳолат, бир томондан, мавжуд «Пунктуация қоидалари»ни тўлдириш, такомиллаштиришни, янги қўлланма яратишни талаб этса, иккинчи томондан, амалда, айниқса, нашриёт ва матбуот ишларида тиниш белгиларини қўллашда қандайдир манбага асосланиш (суяниш)ни тақозо этди. Шу сабабли матбуот ва нашриёт ходимлари, илмий ходимлар ўз амалий фаолиятларида, тиниш белгиларини қўллашда қийинчилик туғилганда, ўрни билан миллатлараро алоқа воситаси бўлмиш рус тили пунктуациясига ҳам мурожаат қила бошладилар.

Езма нутқда, айниқса, матбуот ва нашриёт ишларида рус пунктуациясидан фойдаланиш муайян сабаб, ҳаётий эҳтиёжга ва турмуш талабига кўра бўлганини кўрамиз. Маълумки, бундан 20 йил аввал нашр этилган «Пунктуация қоидалари» ҳозирги кун талабига тўлиқ жавоб беролмай қолди. Шунинг учун матбуот ва нашриёт ходимлари, у ёки бу тиниш белгини ишлатишда қийинчилик юз берган чоқларда, ҳар хиллик ва иккиланишлар вужудга келганда, анча мукамал ишланган рус тили пунктуациясидан фойдаланмоқдалар.

Зарурият ва эҳтиёжга кўра баъзан рус пунктуациясидан фойдаланиш икки хил йўналишда бўлаётганини кўрамиз: а) **рус пунктуациясидаги айрим қоидаларни ўзбек тилига татбиқ этиш.** Бу ҳолат баъзи грамматик дарсликларда, илмий асарларда, таржима асарларида кўпроқ учрайди. Масалан, ўзбек тилида китоблар титули ва ҳаволалар (сноскалар)да тиниш белгиларининг қандай ишлатилиши қоидалаштирилмаган. Шунинг учун бундай ўринларда рус пунктуацион қоидалари татбиқ қилинадн. б) **тиниш белгиларнинг русча текстларда қўлланишидан нусха олиш (калькалаш).** Тиниш белгиларини ишлатишда нусха олиш матбуот саҳифаларида кўпроқ учрайди. Масалан, сарлавҳаларда қўштирноқ, кўпнуқта, икки нуқта каби тиниш белгиларининг қўлланишида кўпроқ русча газеталардан намуна олинганлиги юқоридаги фикримизнинг кичик далили бўла олади. Русча текстлардан нусха кўчириш газе-

таларда манбалар, ой ва йиллар, авторликни билдирувчи фамилияларда тиниш белгиларини ишлатишда яққол кўринади. Бир-икки мисолларни қиёслаб кўрайлик:

- 1) 1972 йил, 5 декабрь;
- 2) 5 декабрь 1972 йил.

Бунинг биричиси — соф ўзбекча: ўзбек тилида катта тушунчани ифодаловчи сўзлар олдин, кичик тушунчани ифодаловчи сўзлар эса кейин келади; иккинчиси эса русчага ўхшатмадир, шунинг учун *декабрь* дан кейин вергул қўйилмаган. (русчада *5 декабря 1972 года* тарзида, шу тил грамматик қурилишига мос равишда вергулсиз ёзилади.) Матбуотимиз саҳифаларига назар ташласак, юқоридаги иккала ҳолатнинг ҳам мавжудлигини кўрамиз. Лекин кўпчилик газеталарда иккинчи усул кўпроқ қўлланаётир. Демак, иккинчи тип асосан газета стилига хос: *5 декабрь 1972 йил* тарзида қўллаш ўзбек тили гап қурилиши умумнормаларига мос эмас; бу форма пухса кўчириш — сўзма-сўз таржима асосида пайдо бўлгандир. Фикр ифодалашнинг бу икки усулини ўзаро фарқламаслик туфайли матбуотимиз саҳифаларида бундай ибораларнинг ёзилишида хилма-хиллик содир бўлмоқда. Ҳатто бир газетанинг ўзида икки хил қўлланишини учратамиз. Масалан, «Ўқитувчилар газтаси»нинг биринчи саҳифасида 1972 йил, 5 декабрь, сешанба тарзида жуда тўғри ёзилгани ҳолда, 2-, 3-, 4-бетларида 5 декабрь 1972 йил деб ёзилади. Бизнингча, барча ҳолатларда биринчи усулни қўллаш ва уларда тиниш белгиларини тубандгича ишлатиш ҳар жиҳатдан фойдалидир: *1972 йил, 5 декабрь*. Яна: *1972 йил, 5 декабрь (сешанба)*. Шунингдек, 5 декабрь, 1972 йил, сешанба тарзида ёзиш ҳам унча мақсалга мувофиқ эмас. Чунки бунда *5 декабрь* ва *сешанба* сўзлари изоҳловчи-изоҳланмиш муносабатига эга бўлиб, бири иккинчисини конкретлаштиради: *5 декабрь, яъни сешанба* демакдир.

Йил, ой, кунларнинг ёзилиш тартибида ва уларда тиниш белгиларининг қўлланишида «Ўзбекистон маданияти» газетасининг тажрибасини умумлаштириш ва қойдалаштириш кўп жиҳатдан фойдалидир. Бу газетада йил, ой, кунларнинг ёзилиш тартиби тубандгича:

- а) 1973 йил, 19 январь, жума;
б) 1973 йил, 19 январь, 6 (1755) -сон, 2-бет.

Агар шу тартибга риоя қилинса, биринчидан, буларнинг ёзилишида бир хиллик вужудга келади, иккинчидан, пунктуацион қондалар тажриба фойдасига ҳал қилинган бўлади.

Тийиш белгиларини ишлатишдаги яна бир қийинчилик ўз изоҳловчиси билан қўлланган фамилияларнинг ёзилишида учрайди:

- а) *«Москва» колхозининг раиси Қ. Абдуллаев*
б) *Қ. Абдуллаев, «Москва» колхозининг раиси.*

Бунинг биринчиси жонли сўзлашув тили формасига мос бўлиб, иккинчиси эса адабий тили функционал стилларининг тараққиёти ва рус тилининг барақали таъсири асосида пайдо бўлган формадир. Газета саҳифаларида иккинчи усул кўп қўлланмоқда. Бундай икки хил қўллаш умуман ўзбек тилида учрайди; маъно жиҳатида айрим фарққа эга: биринчи усул ўзбек халқ тили нормасига, ҳозирги адабий тил нормасига мос келади: бундай қўллаш барча стилларда кенг доирада учрайди, бунинг тузилиши эса ўзбекча гап қурилиши нормасига, умумнормага айнан мос тушади. Иккинчи тип эса кўпроқ матбуот стилига хос бўлиб, ишлатилиши доираси жуда тордир.

Шуни айтиш ўринлики, баъзан айнан нусха олишга кўпроқ берилиш туфайли жиддий нуқсонларга йўл қўйилмоқда: жой номини билдирувчи тушунчалар касб, амал, унвонни билдирувчи тушунчалардан фарқланмаётир. Қиёсланг:

1. а) *А. Икромов, мактаб директори.*
б) *М. Салимов, ўқитувчи.*
в) *Л. Саримсоқова, СССР халқ артисткаси.*
2. а) *А. Икромов, 203-мактаб.*
б) *М. Салимов, Тошкент область, Калинин райони.*

Бунда биринчи тип мисолларнинг қўлланиши умуман ўзбек тилида учрайди: буларда вергул изоҳловчи ва изоҳланмиш муносабатини ифодалаш учун ишлатилган. Лекин иккинчи тип мисолларда фамилиядан сўнг вергулнинг ишлатилиши мутлақо ноўриндир. Чун-

ки «203-мактаб», «Тошкент область, Калинин райони» иборалари алоҳида номинатив гап бўлиб, жой, ўрин, макон тушунчаларини ифодалайди. Шунга кўра, буларни фамилияни билдирувчи сўзлар билан синтактик муносабатга киритиб бўлмайди. («А. Икромов, яъни 203-мактаб» эмас!)

Шунинг учун бундай вақтларда қуйидагича йўл тутиш ҳар жиҳатдан фойдалидир: агар авторликни билдирувчи фамилия ўз изоҳловчиси билан бирга ёзилиши лозим бўлса, тубандагича қўллаш керак: *студент С. Салимов; ўқитувчи Валиев; 203-мактаб директори А. Икромов; СССР халқ артисткаси Л. Саримсоқова; «Ўқитувчилар газетаси»нинг махсус мухбири Ф. Маннопов* каби ва бошқалар. Барча ҳолатларда фамилиядан сўнг нуқта қўйилмайди. Агар автор ва унинг адреси биргаликда ёзилиши лозим бўлса, бунда қуйидагича йўл тутиш ўринлидир: аввал авторнинг исм ва фамилияси, кейин унинг адреси берилади; уларнинг ҳар бири алоҳида сатрдан ёзилади. Лекин авторликни билдирувчи фамилиядан сўнг нуқта қўйилмайди; жой номидан кейин эса нуқта қўйилади, чунки у номинатив гап саналади:

*А. Икромов
Тошкентдаги 203-мактаб.*

*Қ. Абдуллаев
Тошкент область, Калинин районидаги Қатортол қишлоқ Совети.*

Шунинг ҳам айтиш керакки, биргаликда келган фамилия, унинг изоҳловчиси, жой номи (адреси) ва вақт маъносини билдирувчи сўзларнинг ёзилиш тартиби ва пунктуациясида, умуман, матбуотимизда ҳар хиллик жуда кўп. Бундай ҳар хил тушунчаларни ифодаловчи сўзларни биргаликда ёзишда ҳали аниқ бир тартиб, системага эриша олганимиз йўқ.

Фамилия ва унинг изоҳланмиши, жой ва вақт тушунчаларини билдирувчи сўз ва сўз бирикмаларини газетада бир ўринда бирга ёзиш зарурияти туғилганда, уларни қуйидагича тартибда ёзилса ва тиниш белгилари тубандагича қўйилса, ҳар жиҳатдан фойдали бўлур эди. Масалан:

- 1) *Ўзбекистон халқ шоири Уйғун Тошкент, 1972 йил, 5 декабрь.*
 Яна: *Ўзбекистон халқ шоири Уйғун Тошкент шаҳри.*
 Ёки: *Ўзбекистон халқ шоири Уйғун 1972 йил, 5 декабрь (сешанба).*
- 3) *„Тошкент оқшоми“ газетасининг махсус муҳбири Н. Муҳаммадиев Тошкент—Фарғона—Андижон.*
 Яна: *Тошкент область, Калинин район, Қатортол қишлоқ Советидаги, „Москва“ колхозининг раиси Қ. Абдуллаев 1972 йил, 8 март.*

Эслатма. Агар жой ва вақт тушунчасини билдирувчи сўзлар алоҳида интонация билан ажратиб талаффуз этилса, уларнинг ҳар биридан сўнг нуқта қўйилади. Бу ҳолат фармонларда, буйруқларда, қарорларда, чақирқиқларда кўпроқ учрайди: *СССР Мудофаа Министри, Совет Иттифоқи маршали Гречко А. А. Москва шаҳри. 1972 йил, 7 ноябрь.*

Шундай ва шунга ўхшаш ҳодисаларни юқоридагидек тартибда ёзишга одатланиш ҳам назарий, ҳам практик жиҳатдан аҳамиятлидир: а) матбуотда авторликни билдирувчи фамилиялар, жой номлари, адреслар, йил, ой, кунларнинг ёзилишида маълум тартиб, система вужудга келади; б) буларнинг ёзилиш усули ўзбек тили гап қурилишининг умум нормаларига мослашади; в) уларда тиниш белгиларининг ишлатилиши ўз илмий-назарий асосига эга бўлади; г) ифода усулида халқчиллик, услубий раволик ва аниқлик вужудга келади. Натижада, тажриба «қоидалар» асосида умумлаштирилган бўлади.

Ёзувда тиниш белгиларидан фойдаланишдаги баъзи нуқсонлар ҳақида

Ўзбек тили пунктуациясининг назарий асослари ва принциплари аниқ белгиланмаганлиги, бу соҳада бирон қўлланма ёки йирик асарнинг йўқлиги, «Пунктуация қоидалари»нинг йигирма йилдан буён тўлдирилган ҳолда қайта нашр этилмаслиги амалда тиниш белгиларидан фойдаланишда қатор қийинчиликларнинг келиб

чиқишига, айрим чоқларда хилма-хилликнинг, хатоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳодисалар, айниқса, матбуот ва нашриёт ишларида кўпроқ учрайди.

Матбуот ва нашриёт соҳаларида тиниш белгиларини ишлатишдаги баъзи қийинчиликлар рус тили пунктуацияси ёрдамида бартараф қилинаётганлигини юқорида қисман айтиб ўтдик.

Ҳозирги ёзувимизда тиниш белгиларидан фойдаланишда яна бир қатор нуқсонлар, чалкашликлар, хилма-хилликлар борки, булар асосан қуйидаги сабабларга кўра содир бўлмоқда: а) тиниш белгиларидан фойдаланишда ўзбек тилидаги мавжуд қоидаларга амал қилмаслик — эътиборсизлик; б) ҳар бир тиниш белгининг функциясига бефарқ қараш, ноўрин қўллаш, уларни бир-бири билан ҳеч қандай эҳтиёжсиз алмаштириш — масъулиятсизлик; в) тиниш белгиларини ўз билганича, ўз хоҳлаганича қўллаш — бош-бошдоқлик.

Тиниш белгиларидан амалда фойдаланишдаги эътиборсизлик, масъулиятсизлик, бош-бошдоқлик каби нуқсонлар кейинги вақтларда газета ва журналлар саҳифасида тез-тез учрайдиган бўлиб қолди. Бунинг бир сабаби баъзи адабий ходимларнинг пунктуацион билимга пухта эга эмасликларида бўлса, иккинчи сабаби айрим ҳолларда қўлёзманинг таҳририга кам эътибор берилишидадир. Қуйидаги мисолларга диққат қилайлик.

«Тошкент оқшоми» газетасида босилган «Рассом габассуми»да қуйидаги жумлани ўқиймиз: — *Дада, 5 олиб келсанг 5 сўм бераман деган эдингиз, 2 олиб келдим — 2 сўм бера қолинг!?*

Шу бир жумланинг ўзида бешта пунктуацион хато бор: а) кўчирма гап қўштирноққа олинмаган; б) *келсанг* сўздан кейин вергул қўйилмаган; в) баҳо балини билдирувчи «5» ва «2» рақамлари қўштирноқ билан ёзилмаган; г) гап охиридаги ундов ва сўроқ белгиларининг қўйилиш тартиби нотўғри: «сўроқ+ундов» (!) тарзида бўлиши керак; д) сўроқ ва ундов белгиларидан кейинги нуқта мутлақо ортиқча!

Қўринадики, энг оддий нарсаларда хатоликка йўл қўйилган. Биз газета ва журналларимизнинг ғоявий-бадий жиҳатдан юксак, ҳар бир жумланинг раво, мантиқли ва саводли бўлишига алоҳида эътибор бери-

шимиз зарур. Бирор сўзнинг тушиб қолиши ёки ортиқча қўлланиши, ноўрин ёки алмаштириб ишлатилиши жиддий нуқсонларнинг содир бўлишига сабаб бўлганидек, янглиш қўйилган ёки тушириб қолдирилган вергул туфайли ҳам қўпол хатолар келиб чиқиши мумкин. «Тошкент бинокори» газетасининг 1972 йил, 8 мартдаги сониди қизил рангда, катта-катта ҳарфлар билан қўйидаги рубрика берилган: *Хотин-қизлар сизлар учун*. Бунда «хотин-қизлар» сўзидан кейин қўйилиши зарур ва шарт бўлган вергулнинг тушиб қолиши мантиқни тубдан ўзгартириб юборган, натижада жуда қўпол хато вужудга келган.

Ёш шоир Шавкат Туробнинг «Тошкент оқшоми» газетасида босилган «Прометей» шеърида қўйидаги мисрани ўқиймиз:

*Мен ўша Прометей — ишчи наслига,
Олов келтирдим-у, бўлдим занжирбанд.*

Шу икки қатор шеърнинг ўзида икки тиниш белги хато ишлатилган: *наслига* сўзидан кейинги вергул мутлақо ортиқча. (Аслида *ишчи наслига олов келтирдим-у* бўлиши керак!) Биринчи мисрадаги тире нотўғри, хато қўйилган. Натижада, шоирнинг фикри тўғри, аниқ ифодаланмай қолган: Прометей олов келтирган эмас, аксинча, *Мен* ишчи наслига (Прометейга) олов келтирган бўлиб қолган; Прометей ер юзига олов келтирган афсонавий шахсликдан чиқиб, ишчи наслининг вакилига айланиб қолган. Маълумки, гап ўртасида келган ажратилган изоҳловчилар икки томондан тире ёки вергул билан ажратилади. Бундай ажратишнинг ўз қонунияти бор! Бу мисолда *ўша Прометей* ибораси ажратилган изоҳловчидир. Шундай экан, бунда тиниш белгилари қўйидагича ишлатилиши керак эди;

*Мен—Ўша Прометей—ишчи наслига
Олов келтирдим-у, бўлдим занжирбанд.*

Ёки:

*Мен, Ўша Прометей, ишчи наслига
Олов келтирдим-у, бўлдим занжирбанд.*

Ёш шоир О. Мухторов ўзининг 67 мисрали «Тун хаёллари» шеърида тирени 23 ўринда ишлатган. Шун-

дан 11 ўринда тире ортиқча ва хато қўйилган. Мана бир мисол:

*Қўтаришди, кўпроқ бу юкни —
Мард аёллар, аммо, азалдан...
Яралмаган, аслида, аёл —
Ҳасрат учун, изтироб учун.*

Бунда биринчи мисрадаги вергул, иккинчи мисрадаги қўпнуқта ва учинчи мисрадаги тире мутлақо хато ишлатилган. Биргина тиренинг хато ишлатилиши натижасида *аёл ҳасрат учун, изтироб учун яратилган* деган нотўғри маъно чиқиб қолган.

Мақсадни тўғри ва аниқ баён қилишда фикр ифодалашнинг бошқа воситалари қатори тиниш белгиларининг ҳам роли каттадир.

Партия ва Ҳукуматимиз маданиятнинг моддий базасини янада кучли суръатда юксалтириш учун китоб нашр этиш ва матбуот ишларини ҳар томонлама ривожлантирмоқда. Юксак даражадаги тараққиёт намунаси бўлмиш китоб, газета ва журналларимиз, ўз навбатида, юксак маданий ҳужжат ҳамдир. Шунинг учун китоб, газета ва журналларнинг тили халқчил, оммавий, таъсирчан, улардаги ҳар бир жумла равон, тушунарли ва саводли ёзилган бўлиши зарур. Бунга эришиш йўлларида бири ёзувда тиниш белгиларидан ўринли ва тўғри фойдаланишдир. Бунинг учун ҳар бир киши асосий пунктуацион қоидалардан хабардор бўлиши, ҳар бир тиниш белгининг ёзувда қўлланиш ўринларини билиши лозим.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ҲАВАЛАЛАРИ

Нуқта ва унинг қўлланилиши

Дарак гаплар охирига нуқта қўйилади. Маълумки, дарак гаплардан хабар маъноси ифодаланади, воқеа, ҳодиса таъкидланади. Шунингдек, улардан илтимос, насиҳат, орзу-истак, гумон, қатъийлик каби маъно отенкалари ҳам англашилади.

Дарак гаплар тинч оҳанг, пасаювчи интонацияга эга бўлиб, интонация, айниқса, охириги бўлакда (охириги сўзнинг охириги бўғинида) жуда пасаяди. Бу нуқта интонацияси ҳисобланади.

Охирига нуқта қўйилган дарак гаплар структура жиҳатдан содда, мураккаб, қўшма, бир составли ва икки составли, тўлиқ ва тўлиқсиз гап шаклларида бўлади. Масалан: *Ҳозир мен Тошкентдаман. Ёдгор ўз ёнимда, баъзан Меҳрихонлар оиласига ҳам бориб келиб турамин.* (Ғ. Ғ.)

Қор. Совуқ. Бўроннинг йчмаган уни.

Аёзнинг забтидан қалтирар даракт. (У.)

Айрим буйруқ гаплар охирига нуқта қўйилади. Бундай буйруқ гаплар соф буйруқ маъносини англамай, буйруқ-илтимос, буйруқ-ялиниш, буйруқ-истак, буйруқ-маслаҳат, буйруқ-насиҳат, буйруқ-огоҳлантириш, буйруқ-даъват (ундаш), буйруқ-руҳсат (ёки таклиф) каби эмоционал маъноларни ифодалайди.

Бу типдаги ҳар бир буйруқ гап ўзича махсус оҳанг ва интонация билан айтилади. Юқоридаги маъноларнинг ифодаланишида буйруқ гап кесимининг шаклланиши, унда айрим грамматик воситаларнинг қўлланиши муҳим роль ўйнайди. Масалан, шарт, истак майли аффикслари ва баъзи юкламалар шундай функцияни бажаради. Демак, охирига нуқта қўйилган буйруқ гаплар ўз лексик-грамматик ва интонацион белгиларига эга бўлади. Масалан: *Бугун зора ҳаво очилса.*

(«Ҳаво очилсин» маъносида.) *Шундай ёш хотиннинг умрига зомин бўлганиндан кейин жабрини ҳам тортда.* (Ғ. Ғ.) *Қўрқма, қочсанг ўзингга жабр қиласан. Қани, юр-чи ичкарига.* (П. Турсун)

Ремарка типидagi гаплар охирига нуқта қўйилади. Маълумки, ремаркаларда пьесадаги воқеаларнинг тавсифи, персонажнинг вазияти, ички кечинмалари, авторнинг турлича тушунтириш ва изоҳлари берилади. Масалан:— *Халқимга, ижодимга! (Кета бошлайди.)— Хайр, шоҳаншоҳ! (Йўлида давом этади. Ҳамма бош эгиб, турган жойида қотиб қолади. Ташқаридан Навоийни олқишлаган халқнинг овозлари эшитилади.)* (И. Султон ва Уйғун)

Шунингдек, газета ва журналлар саҳифасида тез-тез учрайдиган ва қавс ичида бериладиган *Давоми бор, Боши фалон сонда, Давоми 3-бетда, Ҳамма ўрнидан туради* типидagi гаплар охирига ҳам нуқта қўйилади. Масалан: *(Газетамизнинг келгуси сони 2 ноябрда чиқади.), (Давоми. Боши газетанинг ўтган сонисида.)*

Барча ҳолатларда нуқта ёпилувчи қавсдан олдин ишлатилади.

Эслатма. 1. Ремарка персонаж номидан кейин келиб, унинг ҳаракатини билдирса, улардан сўнг нуқта қўйилмайди. Чунки булар персонаж номи билан биргалликда бир синтактик бутунликни ҳосил қилади: **Қўлдош (чўчиб).** *Йўғ-э! Тошмат (кулиб).* *Ўн икки-ю ноль-нолда!*

Бундай чоқларда персонаж номидан сўнг ишлатилиши лозим бўлган нуқта ремаркадан сўнгги ёпилувчи қавсдан кейин қўйилади: **Қодир (ичкарига таклиф қилиб).** *Қани, марҳамат! (У.)* 2. Журнал, газета саҳифаларида учрайдиган *„Қарсақлар, гулдурас қарсақлар, залда жонланиш“* типидagi иборалардан сўнг нуқта қўйилмайди. Чунки буларда гапга хос предикативлик бўлмайди. Булар қавсга олинади, холос: *Қарсақлар), (залда жонланиш)* каби.

Драматик асарларда ҳар бир персонажнинг номидан сўнг нуқта қўйилади ва унинг гапи бош ҳарф билан бошланади. Масалан:

Дадавой. *Орденларимни олиб чиқ!*

Баҳор. *Шу топда орденни нима қиласиз?*

Дадавой. *Керак... Медалларни ҳам ола чиқ! (У.)*

Эслатма. Драматик асарларда ҳар бир персонажнинг гапидан олдин тире ишлатилмайди.

Тартибни билдирувчи рақамлардан (нумеративлардан) сўнг нуқта қўйилади. Бундан кейинги гаплар бош ҳарф билан бошланади ва улар охирига ҳам нуқта қўйилади. Бундай гаплар лексик-грамматик ва семантик жиҳатдан ўзаро узвий боғлиқ бўлмайди. Масалан: ...қуйидаги оналарга «Қаҳрамон она» фахрий унвони берилсин:

1. *Қенжаева Парпи — Ленин районидаги Ильич номли колхоз аъзоси.*

2. *Баратова Турсунтош — Қоракўл районидаги «Москва» колхоз аъзоси.*

3. *Бекмуродова Уғил — Бухоро районидаги Ленин номли колхоз аъзоси. («Совет Ўзбекистони»)*

Агар нумеративни кўрсатувчи рақамлар параграф белгиси (§) ва қоида, модда, банд каби сўзлар билан биргаликда қўлланса, нуқта шулардан сўнг қўйилади. Масалан: **1-§. От ҳақида умумий маълумот. 2-§. Отларнинг семантик турлари.**

Эслатма. Агар нумеративни билдирувчи рақамлар (баъзан ҳарфлар) ярим қавс билан ажратилган бўлса, улардан сўнг нуқта қўйилмайди. Булардан кейинги гаплар кичик ҳарф билан бошланади ва семантик-грамматик жиҳатдан ўзаро зич боғлиқ бўлади: бир воқеани турли томондан тўлдиришга, изоҳлашга, конкретлаштиришга хизмат қилади. Шунинг учун улардан сўнг **нуқтали вергул** қўйилади. Масалан: *Эсик ёзуви: 1) ҳарфнинг график кўриниши; 2) ҳарфнинг ўнгдан чапга қараб йўналиши; 3) сўз ораларида белгиларнинг йўқлиги билан оромей ёзувига яқин туради. («Ўзбек тили ва адабиёти»)*

Бош ҳарфлар ёки бўғинлардан ташкил топган шартли қисқартмалардан сўнг нуқта қўйилади. Шартли қисқартмаларни умумнорма, умумқоида сифатида қисқартиб ёзилиши лозим бўлган қисқартмалардан (*кг, км, м, см, КПСС, СССР, ЎзТАГ* каби) фарқлаш зарур. Шартли қисқартмалар кўпроқ индивидуал стиль билан боғлиқ бўлиб, ёзув усули (техникаси) га кўра қўлланади. Масалан: *М. Т. Ойбек — Мусо Тошмуҳамедов Ойбек; Уйғун Жан. Қоз. ўлкаси, Жамбул обл., Марки шаҳрида туғилди*—Уйғун Жанубий Қозоғистон ўлкаси, Жамбул областидаги Марки шаҳрида туғилди.

Эргаш гапдан сўроқ маъноси, бош гапдан хабар маъноси англашилган эргаш гапли қўшма гаплар охирига нуқта қўйилади.

Нуқтанинг манба ва ҳаволаларда қўлланиши тубандагича:

а) цитата, ўзга нутқ ва мисолнинг қаердан, кимдан олинганлигини билдирувчи номлар қисқартиб ишлатилса, улардан сўнг нуқта қўйилади: (О.), (Ҳ. О.), (F. F.), («Сов. Ўзб.») каби.

Эслатма. 1. Агар булар тўлиқ ҳолда берилса, нуқта қўйилмайди. Мисоллар: (Ойбек), (Ҳамид Олимжон), («Совет Ўзбекистони»), («Тошкент оқшоми»дан), («Правда»нинг бош мақоласи), (ТАСС), (АПН — «София пресс»), (АПН), (ЎзТАГ мухбири), («Тошкент ҳақиқати»нинг махсус мухбири) каби. 2. Манбани кўрсатувчи сўз ва иборалар ҳаминша қавсга олинади. Нуқта қавсдан сўнг ҳам ишлатилмайди: (ТАСС). тарзида нуқта билан ёзиш нотўғридир.

Шунингдек, бадний асарлар (повесть, ҳикоя, қисса, очерк, шеър), илмий мақолалар, хабар, репортаж кабиларнинг тепасида ёки остида бериладиган, авторликни билдирувчи фамилиялардан сўнг нуқта қўйилмайди: Булар: «Салим Соқиев (С. Соқиев)», «М. Чимбергенов (ЎзТАГ мухбири)», «В. Жданов, СССР Медицина Фанлар академиясининг академиги», «М. Нурматов, фалсафа фанлари кандидати, доцент», «Моис Декало (болгар журналисти)», «Э. Ўкибоев таржимаси», «Глауберзон фотоси», «А. Грахов фотоси (ТАСС фотохроникаси)» тарзида нуқтасиз ёзилади.

б) ҳаволаларда (сноскаларда) фамилиядан сўнг ва ҳаволанинг охирида нуқта қўйилади. Масалан: 1. Ҳ. Олимжон. Танланган асарлар, Тошкент, 1951, 5-бет; 2. Ойбек. Болалик, «Ёш гвардия» нашриёти, иккинчи нашри, Тошкент, 1963, 10-бет.

Агар ҳаволада журнал, тўплам ва китобларнинг ҳам номи кўрсатилса, уларнинг номи қўштирноққа ўралган ҳолда, қавс ичида берилади. Ҳавола охирида ишлатилиши лозим бўлган нуқта ёпилувчи қавсдан сўнг қўйилади. Масалан: 1. Н. А. Маъсумий. Фикрлар ва туйғулар хазинаси («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 5-сон, 1971, 3—7-бетлар).

2. Қ. Пирматов. Ҳикоя жанрининг ўзига хос хусусияти (ТошДУ аспирантларининг илмий ишлари, «Ўзбек фи-

логияси масалалари» тўплами, 395-чиқиши, 1970, 166—181-бетлар).

3. Е. А. Земская (Москва). Русская разговорная речь («Вопросы языкознания» журналы, 5-сон, 1971, 69—80-бетлар).

Эслатма. 1. Ҳаволалар текст ичида манба сифатида берилганда ҳам тиниш белгиларининг ишлатилишидаги шу тартиб сақланади. 2. Агар ҳавола «юқоридаги асар», «ўша асар» тарзида қисқартириб берилса, фамилиядан кейинги нуқта ишлатилмайди, унинг ўрнига вергул қўйилади. Масалан: *Н. А. Маъсумий, юқоридаги мақола, 3-бет.*

Математикада нуқта кўпайтирув аломати (ишораси, белгиси) сифатида қўлланади. Бунда у икки рақам орасига қўйилиб, кўпайтириш белгисини билдиради: $2 \cdot 2 = 4$ ($2 \times 2 = 4$), $3 \cdot 3 = 9$ ($3 \times 3 = 9$) каби.

Баъзан нуқта мураккаб рақамларни (сонларни) синфларга бўлиб кўрсатиш учун ҳам ишлатилади. Бунда мураккаб (кўп хонали) сонларни ўқиш осонлашади, методик изчиллик, қулайлик вужудга келади: *4.500.000 тонна «оқ олтин»* каби.

Баъзан нуқта числоларда кун, ой ва йилларни ўзаро ажратиш (фарқлаш) учун ишлатилади. Нуқтанинг бундай қўлланиши баъзи ҳужжатларда, айрим ёзувчиларнинг асарларида учрайди. Масалан: *5.XII.1970.* (5 декабрь, 1970 йил), *20.03.71* (20 март, 1971 йил). Қиёсланг: $19\frac{15}{IV}71$. (15 апрель, 1971 йил). Числони бундай қўллаш кўпроқ медицинага онд ёзувларда учрайди.

Сўроқ белгиси ва унинг қўлланилиши

Соф сўроқ маъносини англатувчи гаплар охирига сўроқ белгиси қўйилади. Бундай гаплар икки хил шаклланган бўлади: а) сўроқни билдирувчи грамматик воситалар иштирок этади:— *Энди кетиб қолмайсизми? Ҳа, нима, уяласанми, кап-катта қиз-а?* (Ғ. Ғ.) б) сўроқни билдирувчи грамматик воситалар иштирок этмайди: бундаги сўроқ маъноси ёзувда сўроқ белгиси орқали, оғзаки нутқда интонация орқали билинади: *Тўйгача қўлимни ҳам ушлатмайман дейсиз чоғи?* (Уйғун)

Қўшма гапларда сўроқ белгисининг ишлатилиши анча мураккаб бўлиб, қўйидаги ҳолатларда қўлланади: а) қўшма гапнинг ҳар икки (ёки барча) компонентларидан сўроқ маъноси англашилганда; б) эргаш гапли қўшма гапларда сўроқ маъноси бош гап орқали ифодаланганда:

Келдингизми, қаёқда юрибсиз, раис опа сизга ҳеч нарса демадиларми? (С. Аҳмад). *Ахир, ҳар борганингизда, поччангиз қуруқ қўймас?* (А. Қ.)

Қандай ухлар, ойли тун қизнинг

Юрагига ҳаяжон солса? (У.)

Ўзинг-ку хатингда қуёшим дебсан,

Нега Фарбга кетсам йиғлайсан тўлиб? (У.)

Шунингдек, сўроқ гап типидagi сарлавҳалардан сўнг сўроқ белгиси қўлланилади.

Тақризларда ёки цитаталарда бирон сўз ёки жумла ноаниқлик, гумон ёки англашилмовчиликни билдирса, бундай сўз ва жумладан сўнг сўроқ белгиси қавсга ўралган ҳолда қўйилади. Масалан: *«Онанинг бокира сийнасида (?) гавдаланган...»*, *кампир ўзининг содда тафаккури, ўтмиш онги (?) билан, тилидаги ўзбекча жозибба (?) билан эсда қолади.* («Ўзбекистон маданияти»)

Ундов белгиси ва унинг қўлланилиши

Ундов гаплар охирига қўйилади. Бундай гаплар эмоционалликни англатиб, кучли кўтарилувчан, тўлқинли интонация билан айтилади: *Олтинсой ажойиб гўзал қишлоқ!* (Ш. Р.) *Бу ифлосни отган мен бўламан!* (Я.) *Сенинг хотирангни унутмас асло, менинг юракларим, Ўрта Осиё!* (Ҳ. О.)

Вокатив гаплар эмоционаликка эга бўлса, улар охирига ундов белгиси қўйилади: *Ҳурматли редакция!* («Совет Ўзбекистони») *Газетхонлар!* «Тошкент ҳақиқати» газетасига *обуна бўлишни унутманг.* («Тошкент ҳақиқати») *Мансур. Амир! Мажиддин. Қул!* (У.)

Ундаш гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: а) муомала муносабатини билдирувчи ундаш гаплар кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилса, улар охирига ундов белгиси қўйилади. Мисоллар: *Навоий. О... Марҳамат!*

Соз! Жомий. Салом, дўстлар! Мажиддин. Салом, покиза устоз! (Уйғун ва И. Султонов); б) кучли эмоционаликка эга бўлган тасдиқ ёки инкорни билдирувчи ундаш гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: Ҳа! Хўп! Йўқ! в) хитоб, ташвиқни билдирувчи ундаш гаплар, эмоционаллик ва кучли ундов интонацияси билан айтилса, улар охирига ундов белгиси қўйилади: *Чух! Тсс!* каби; г) кўрсатиш, ҳаяжон билдирувчи ундаш гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Ана! Ма! Бу-чи!* каби.

Номинатив гаплар ундов интонацияси билан айтилса ва эмоционалликни ифодаласа, булар охирига ундов белгиси қўйилади. Масалан: — *Уруш! — Дунё! Мустамлака!* (Ҳ. О.) Топган сўзи: — *Оҳ, фалак!* (Ғ. Ғ.) *Сигнал!* («Тошкент ҳақиқати»).

Кесими-моқ, *-и(-иш)* аффиксли ҳаракат номи билан ифодаланган инфинитив гаплар эмоционалликка эга бўлиб, ундов интонацияси билан айтилса, улар охирига ундов белгиси қўйилади. Бундай инфинитив гапларнинг кесими «Ҳаракат номи — керак (лозим, даркор, зарур)» типига ҳам бўлиши мумкин: *Пахта планини тез кунда бажариш керак!*

Сўроқ гап структурасидаги айрим гаплар, айниқса, риторик сўроқ гаплар, ундов интонацияси билан айтилиб, эмоционалликка эга бўлса, улар охирига ундов белгиси қўйилади. Бунда: а) сўроқни билдирувчи *-ми* юкламаси бўлиши мумкин. Бундай гапларда умумий мазмун тасдиқни билдиради. б) қандай, қанча, қанақа, ким, нима, қани каби сўроқ олмошлари бўлади. Булар сўроқ маъносини эмас, балки эмоционал (севинч, рағбатланиш, кесатиқ каби) маъноларни англатади. Масалан:

*Қутлаймиз янги йил, янги бахт билан,
Дўстлар қадаҳларни кўтаринг, қани (У.)*

*Нима бизга Америка!
Нима бизга унинг суръати! (Ҳ. О)*

Кесими шарт, истак майли формасида бўлган айрим гаплар охирига ундов белгиси қўйилади. Масалан:

*Қўшиқ айтгим келди сенинг тўйингда,
Қандай қилай, севинч сайратса тилни!*

*Қандай қилай, дўстим, бахт таронаси,
Баҳор туйғулари яйратса тилни! (У.)*

Буйруқ гаплар охирига ундов белгиси қўйилади.
Масалан:

*Дўстим, сенга такрор, такрор айтаман:
Билакни шимариб ишга туш, ишга! (У.)*

*Қаҳрамоним, арслоним,
Меҳрибоним, бўл омон! (Х. О.)*

Вергул ва унинг қўлланилиши

Уюшиқ бўлақлар вергул билан ажратилади. Вергул уюшиқ бўлақлар таркибида қўлланганда, қуйидагича ҳолатларни кўриш мумкин.

1) уюшиқ бўлақлар очиқ конструкцияда бўлганда, биринчи ва иккинчи уюшиқ бўлақ тенг боғловчи орқали бирикиб, қолганлари вергул воситасида бириккан бўлади: *Пул ва газлама, чой, совун, гуьурт каби зарур нарсаларни ширкат давлатдан олиб, камбағалларга тарқатармиш.* (Х. Ғулом)

2) уюшиқ бўлақлар ёпиқ конструкцияда бўлганда, охириг икки уюшиқ бўлақ тенг боғловчи воситасида бириккан бўлади, улар орасига вергул қўйилмайди. Қолган бўлақлар эса ўзаро вергул билан бириккан бўлади: *Нариги қирғоқдаги мевазорларда ўрик, олча, олма ва шафтолилар қийғос гуллаб ётибди.* (Х. Ғулом) *Смирнов, Ойқиз, Олимжон ва колхоз раислари колонналар олди-га тушиб Кўктоғ томон йўл бошладилар.* (Ш. Р.)

3) уюшиқ бўлақлар жуфтлик конструкцияда бўлганда, ҳар бир жуфтлик бири иккинчисидан вергул воситасида ажратилади (ҳар бир жуфтликдаги уюшиқ бўлақлар ўзаро тенг боғловчи иштирокида боғланган бўлади): *...ёзади ё қўл қўяди, бир буюради ё ялинади, койийди ё мақтайди.* (Ойбек)

4) уюшиқ бўлақлар орасида боғловчилар такрорланиб келса, улар орасига вергул қўйилади. Бунда: а) ҳам боғловчиси такрорланади: *Алишер ҳам, Темура ҳам ажабланиб сўрашди.* (Ш. Р.) б) ёки (ё, ёинки) боғловчиси такрорланади: *Ё кўз ёши, ё гул сингари нафис, нозик, маънодор.* (Ойбек) в) дам боғловчиси такрорланади: *Дилбар Абдурахмонова қўлини дам кескин, дам майин ҳаракатлантиради.* («Ўзб. хотин-қизлари») г) гоҳ боғловчиси такрорланади: *Суна устидаги сўри*

ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўтирувчиларнинг бетларини **зоҳ** кўрсатиб, **зоҳ** яшириб, улар билан ўйнашгандек, теваракка хусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади. (А. Қодирий) д) на боғловчиси такрорланади: *бусиз на завқ бўлар, на бахт, на тинчим.* (Шукрулло)

5) уюшиқ кесим орасида зидлов боғловчиси, юкломалар қўлланганда ҳам вергул ишлатилади (уларнинг такрорланган бўлиши шарт эмас): *Ой ёритади, аммо иситмайди. Чақмоқ бир ялт этди-ю, ўчди.*

Ундалмалар вергул билан ажратилади. Ундалма фикр қаратилган шахсни билдириб, гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан кучли интонация билан айтилади, бошқа бўлақлардан пауза орқали ажралиб туради. Бу лексик-грамматик хусусиятига кўра ёзувда вергул билан ажратилади: *Домла, энди хотиржам бўлдингизми?* (Ҳ. Ғулом) *Ўғлим, арслон изидан ҳеч қайтмайди.* (Уйғун)

Ундалма ўз структурасига кўра икки хил формада қўлланади: а) оддий формада. Бунда ундалма бир сўз воситасида ифодаланиб, бошқа гап бўлақларидан вергул билан ажратилади: *Фахриддин, ҳали ёшсизлар! Аяжон, бир гапдан қолинг.* (А. Қаҳҳор) б) кенгайган формада. Бунда ундалма сўзлар воситасида (сўз бирикмаси ҳолида) ифодаланади: *Б:тун дунё пролетарлари, бирлашингиз!*

Ундалмалар стилистик талабга кўра гапнинг бошида, ўртасида ва охирида келиши мумкин: гап бошида келганда ундалмадан кейин, гап ўртасида келганда ундалманинг ҳар икки томонидан, гап охирида келганда ундалманинг олдидан вергул қўйилади.

Қириш конструкциялар вергул билан ажратилади.

Қириш конструкциялар уч хил формада қўлланади: сўз, сўз бирикмаси (ибора) ва гап шаклида бўлиб, сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини билдиради. Булар ўзи киритилган асосий гапдан қисқа пауза, паст оҳанг, нисбатан тез темп билан айтилишига кўра ажралиб туради. Мисоллар: *Ниҳоят, Ойқиз Жалоловга тикилиб, қатъий фикрини айтди.* (Ш. Р.) *Сидиқжон, бир томондан, Урмонжонга қандай рўпара бўлишини ва гапни нимадан бошлашини билмай, юраги пўкиллаб, иккинчи томондан, унинг ҳуш қабул қилиши умиди билан энтикиб кутар эди.*

(А. Қ.) *Гуноҳи нима экан, бечора қиз қафасдан қутулмоқчи бўлибди, холос?*

*Албатта, холос, майли, ахир, кошки, балки типдаги кириш сўзларнинг гапда қўлланиши интонацион жиҳатдан фарқлидир. Бу сўзлар кириш сифатида қўлланиб, гап бошида келганда, улар алоҳида оҳанг ва пауза билан ажралиб туради; гап охирида келганда эса унинг бошқа бўлақлардан ажралиши унча сезилмайди, уларни ажратувчи пауза жуда қисқа бўлади. Ҳар икки ҳолатда ҳам улар вергул билан ажратилади: гап бошида келганда кириш сўздан сўнг, гап охирида келганда кириш сўздан олдин вергул қўйилади: *Бобо-хўжа домла битта сонни ёзиш учун доскага бўр суркаб, қанча қимирлатар эди, ахир.* (П. Турсун) *Ахир, бир кишини саккиз ой сарсон қилиб қўйиш бирор совет қонунчилиқ моддаларида йўқ-ку!* (Газетадан)*

Бир гапда кириш сўзлар такрор ёки кетма-кет қўлланиши мумкин. Улар ўзаро ҳамда бошқа бўлақлардан вергул билан ажралади: *албатта: албатта, бораман. Хуллас, шундай қилиб, уларни пойлаб юрган одам бор экан.* (А. Қ.)

Шундай қилиб, шунга кўра, шу билан бирга, шунингдек каби киришларнинг бошқа бўлақлардан пауза орқали ажралиши оғзаки нутқда унча сезилмаса ҳам, ёзувда вергул билан ажратилаверади.

Кириш конструкциялар гапнинг бошида, ўртасида ва охирида келиши мумкин: гап бошида келганда киришлардан сўнг, гап ўртасида келганда киришларнинг ҳар икки томонидан, гап охирида келганда киришлардан олдин вергул қўйилади.

Тасдиқ ва инкорни билдирувчи ҳа, хўп, йўқ сўзлари гап бошида келганда (муस्ताқил гап ёки гапнинг айрим бўлаги бўлмаганда), вергул билан ажратилади. Масалан: *Ҳа, сизнинг қўлингиз билан посёлка қураётган ҳам, тоғли колхозчиларни зўрлаб кўчирмоқчи бўлган ҳам Ойқизнинг ўзи-да!* (Ш. Р.) *Хўп, соат олтига етиб бораман.* (А. Қ.) *Йўқ, бу таклифга мен қўшила олмайман.* («Шарқ юлдузи»)

Ундов сўзлар вергул билан ажратилади.

Ундов сўзлар, оғзаки нутқда кенг қўллангани сингар, ёзма нутқда ҳам кўп ишлатилади. Ёзма нутқда қўлланган ундов сўзлар гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмайди. Булар мазкур гапга эмо-

ционал оттенкалар беради. Ундов сўзлар стилистик мақсадга кўра гапнинг турли ўринларида қўлланиши мумкин.

Ундовларнинг гап процессида англатадиган маънолари турличадир, чунки «ундов сўзлар гапда ўз маъносини ўзгартган ҳолда қўлланади»¹.

Ундов сўзлар гаптаги бошқа бўлақлардан қисқа пауза билан ажралиб туради: алоҳида, кучли интонация билан айтилади. Мисоллар: *Э*, *яқинда раис эшикдан кирса, қорни деразадан чиқадиган бўлади.* (А. Қ.) *Барибир кечикдик, эҳ!* (Яшин)

Ундов сўзлар ундалма билан ёнма-ён келганда (асосан ундалмадан олдин келганда) ҳам вергул билан ажратилади: *Э*, *Элмурод, сен дунёга келиб нималар кўрдинг?* (П. Турсун)

Эй, Тинч Дон, эй, қадрдон отахон!

Нега бунча лойқаланиб оқасан! (М. Шолохов)

Қани, хўш, ким, нима сўзлари гап бошида келиб, модал маънони ифодалаганда, улардан сўнг вергул қўйилади. Масалан: *Қани, ҳа, ундан кўра колониядан гапириб беринглар.* (Макаренко) *Хўш, унга ким жавобгар бўлиши керак?* (Газетадан) *Нима, бўлмаса ўзимнинг уйимга девордан ошиб тушайми?* — дебди ўғри. (Эртақдан)

Гапда такрорланган ва санаш интонацияси билан айтилган сўзлар орасига вергул қўйилади. Масалан: *Ҳозир, ҳозир пишади, дадаси.* (С. Сиёев) *Бас, бас! Етар!* (Уйғун) *Ҳой, ҳой, отамиз, Тошни кесар болтамиз.* (Ҳ. Ҳ.)

У, бу, шу, ўша олмошлари билан ифодаланган таъкидловчи эгалардан сўнг вергул қўйилади. (Таъкидловчи эгадан олдин эса тире ишлатилади.) Масалан:

Қозоғистон — бу, олтин, кумуш,

Бу, Бахт билан тўлиб оққан сой. (Ҳ. О.)

Шунингдек, *у, бу, шу, ўша* кўрсатиш олмошлари билан ифодаланган эгалар ҳам вергул билан ажратилади: *У, асранди қиз бўлиб қолди.* (Ҳ. О.) Бундай эгалар алоҳида оҳанг, таъкид интонацияси, қисқа пау-

¹ А. Ғуломов, Содда гап, Тошкент, Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1955, 77-бет.

за билан айтилишига кўра юқоридаги олмошлар билан ифодаланган аниқловчилардан фарқланади ва ёзувда вергул билан ажратилади. Қиёсанг. *Бу, шаҳарга меҳмон бўлиб келди.* (Бу — эга.) *Бу шаҳарга меҳмон бўлиб келди.* (Бу — аниқловчи)

Автор гапи вергул билан ажратилади.

Кўчирма нутқли конструкцияларда 2 хил гап — ўзганинг гапи ва автор гапи — мавжуд бўлади. Ўзга гап билан автор гапи интонацион жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. Автор гапи ўзга гапнинг ўртасида келганда икки томондан вергул билан ажратилади: *Биз, деди докладчи, коммунизм асрида яшамокдамиз.*

Автор гапининг вергул билан бундай ажратилиши, асосан, газета услубига хос бўлиб, обзорларда, нутқларда, докладларда кўпроқ учрайди. Бу кўчирма нутқли конструкцияларда тиниш белгиларининг қўлланиши соддалашиб, такомиллашиб ҳамда айрим тиниш белгиларнинг қўлланиш функцияси ва донраси умумлашиб, кенгайиб бораётганлигидан далолат беради: юқоридаги мисолда қўшвергул тушириб қолдирилган ти-реларнинг функциясини ҳам бажараётир.

Гапнинг ажратилган бўлаклари вергул билан ажратилади. Масалан: *Биз, олтига қиз, биринчи бўлиб комсомолга ўтадиган бўлдик.* (А. Мухтор) *Старостага, яъни Салимга, Ленин стипендияси берилди.*

Ажратилган бўлақларда вергулнинг қўлланишида қуйидаги ҳолатлар бор:

1) ажратилган аниқловчилар вергул билан ажратилади: *Қобил бобо, яланг бош, яланг оёқ, яктакчан, оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди.* (А. Қ.)

2) ажратилган изоҳловчилар вергул билан ажратилади: *Бир мактаб бола, олтинчи синф ўқувчиси, бизнинг олдимизга келди.* (А. Қ.) *Биз, большевиклар, худди Ботирали каби, курашда жон фидо қилишга тайёرمиз.* (Ҳ. Гулом)

3) ажратилган тўлдирувчилар вергул билан ажратилади: *Қизлар, Холнисодан ташқари, беш киши эди.* (А. Мухтор) *Шундай-ку-я, у, қишлоқ Советининг раиси бўлиш билан бирга, менинг хотиним.* (Ш. Р.)

4) ажратилган ҳоллар вергул билан ажратилади: *„Оқлон“ шаҳарчасида, собиқ Кўкча дарвозасида, улар машинадан тушишди.* (О.)

хоҳ-хоҳ каби боғловчилар билан бирикканда, улар ўзаро вергул билан ажратилади. Масалан: *адабиёт тўғрагида ёзувчиларнинг янги асарлари муҳокама қилинади, баъзан* *группамиздаги ҳаваскор шоирларнинг шеърларини ҳам ўрганамиз.*

Инкор боғловчиси орқали боғланган қўшма гаплар ҳам ўзаро вергул воситасида ажралади: *На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой, на дала шийпони бор.* (О.)

Вергул эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланганда, эргаш ва бош гаплар ўзаро эргаштирувчи боғловчилар, баъзан нисбий сўзлар ва интонация воситасида бириккан бўлади. Мисоллар:

*Одам одамликни эгаллай олгач,
Бир этак юлдузни тўкди коинот.* (Ғ. Ғ.)

Отамиз, Бобоқул Солиев, ҳунарманд — дегрез эди. Уни, оз-моз хат-саводи бўлгани учун, мулла Бобо дегрез деб ҳам атардилар. (М. Бобоев) *Ҳартигур, дафтар йўқолиб, бир оз кўнглим тинчиди.* (Ғайратий)

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги гаплар бир пайтда ёки кетма-кет бўлган воқеа, ҳодисаларни билдирганда ўзаро вергул билан ажратилади: *Ишликнинг иши битар, ишсизнинг кунни ўтар.* (Мақол)

Қавс ва унинг қўлланилиши

Қиритма конструкциялар (қиритма сўз, қиритма ибора, қиритма гаплар) ҳар вақт қавсга олинади. Масалан: *Кеча «Пахтакор» стадионида «Пахтакор» (Тошкент) ва „Динамо“ (Москва) командалари ўртасида футбол ўйини бўлди.* (Газетадан) *Бизда квартира ҳақининг жуда озлигини ҳам айтиб ўтиш керак (квартира ҳақи ҳеч қачон иш ҳақининг 4—5 процентидан ошган эмас).* (Газетадан)

Ремаркалар қавсга олинади. Масалан: *Биринчи жангчи. Қани энди (оёғини шапаталаб) ишқал бўлмаганда-ку, роса тепардима!* (К. Яшин)

Цитата ёки мисолнинг қаердан ва қайси асардан олинганлигини кўрсатувчи манбалардаги фамилия ва асар номи қавсга олинади. Масалан: *«Тил — реаллашган онгдир».* (К. Маркс, Ф. Энгельс) *Пахта—ўзбек*

Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро *аммо, лекин, бироқ* зидлов боғловчилари билан боғланганда, шу боғловчилардан олдин вергул қўйилади. Бунда вергул ажратиш функциясини бажаради: бундай қўшма гап таркибидаги гаплар ажратувчи интонация ва қисқа пауза билан бири иккинчисидан ажралиб туради. Мисоллар: *Унда партиявий ҳиссиёт бор, идрокли, аммо саводи етишмайди.* (И. Раҳим) *Мана, тез орада давомли отпускага чиқамиз, лекин мен яна кўнгили бўлиб қолмоқчиман.* (Ғ. Ғ.)

Баъзан зидлов боғловчилари воситасида бириккан қўшма гапни ташкил этувчи гаплар орасида катта пауза бўлиши мумкин. Бундай чоқда зидлов боғловчилардан олдин нуқта қўйилади. Бунда зидлов боғловчиси бириктириш (боғлаш) вазифасини бажармайди, аксинча, шу гапга зидлик маъносини ортирувчи «*нисбий сўз*» сифатида қўлланади, синтактик жиҳатдан *кириш сўз* функциясини бажаради. Бундай ҳолатларда шу зидлов боғловчидан сўнг вергул қўйилади. Мисоллар: *Ёқангизни ушладингиз, ишонмаяксиз, сезиб турибмиз. Аммо, фикримизни исботлашга уринамиз.* („Совет Ўзбекистони“) *Ҳа, жуда боладингиз. Ана шундай қилинг. Аммо, эҳтиёт бўлинг.* („Муштум“)

Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар *-у, -ю, -да* юкламалари воситасида бириккан бўлса, улар ўзаро вергул билан ажратилади. Вергул юкламалардан сўнг қўйилади. Масалан: *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зўннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди.* (А. Қ.)

Баъзан боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ҳам юклама, ҳам зидлов боғловчиси воситасида бирикиши мумкин. Бундай чоқларда вергул юкламадан сўнг, зидлов боғловчидан олдин қўйилади. Масалан: *Ўғлинг... яна жангга кириб кетар эди-ю, аммо сенинг қалбинг яраланиб қоларди, она!* (Саид Аҳмад)

Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар айирувчи боғловчилар воситасида бирикканда, агар бу боғловчилар такрор қўлланса, ўзаро вергул билан ажратилади. *Ё мен борай, ё сиз келинг.* (Қўшиқдан)

Эслатма: агар бу боғловчилар такрорланмаса, уларнинг олдидан вергул қўйилмайди.

Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар галмагаллик маъносини англатувчи *гоҳ-гоҳ, баъзан-баъзан,*

халқининг миллий ифтихори. („Тошкент ҳақиқати“)

Агар цитатанинг манбаи ҳавола йўли билан кўрсатилса, унда қавсга олинмайди.

Тушунтириш, изоҳ, уқдириш маъносидаги сўз, ибора ва гаплар қавсга олинади. Булар нарса — ҳодисанинг кимга ёки нимага қаратилганлигини, характерини ва бошқаларни билдиради. Мисоллар: *«Генерал» (биринчи ўзбек генерали Собир Раҳимовга); „Соғинган бўлсанг“ (ёрнинг мактуби); „Жафо қилма“ (қўшиқ).*

Шунингдек, асарнинг қандай жанрга мансублигини билдирувчи *роман, повесть, ҳикоя, қисса, очерк, фелъетон* каби сўзлар; газета ва журналлардаги *давоми бор, боши 3-бетда, охири...* кабилар ҳам қавсга олинади. Буларнинг қавсга олинishi юқоридаги қоидага мувофиқдир.

Цитатадаги бирор сўзга ёки жумлага авторнинг турли муносабатини билдирувчи сўроқ, ундов белгилари ва «сўроқ+ундов» тарзидаги қўша белгилар қавсга олинади; автор томонидан цитатага киритилган гаплар ҳам қавсга ўралади. Масалан: *...жонкаш-жафокашлиги бўйи-басти (?) билан, гўзаллиги ва жондек соддалиги билан кўринди.* («Ўзбекистон маданияти»)

Шунингдек, ҳаволаларда автор ва мақола номларидан сўнг келадиган журнал, илмий тўпламлар, баъзи китоблар номи қавсга олинади.

Нуқтали вергул ва унинг қўлланилиши

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги гаплар маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлмаса, улар орасига нуқтали вергул қўйилади. Бундай гаплар семантик жиҳатдан мустақил гап даражасидаги тугалликка эга бўлади. Масалан: *Ҳатто тераклардаги зоғчаларнинг қанот қоқшиллари ҳам эшитилади; осмон пастак ва қоп-қора... Кубандан совуқ шабада эсиб туради; икки томонига қатор акация экилган... кўчадан у севган қизи билан бирга боради.* (С. Бабаевский)

Боғловчисиз қўшма гаплардаги воқеалар ўзаро солиштириш характерига эга бўлса, улар орасига нуқтали вергул қўйилади. Бунда нарса ва ҳодисаларга хос белгилар солиштирилиб, шу асосда маълум бир ҳара-

кат таъкидлаб кўрсатилади. Масалан: *Сергейнинг қалби муҳаббатга жуда мойил, башарти унга бирон қиз ёқиб қолса, унинг учун ўзини ўтга ташлашдан ҳам қайтмасди; Семён эса ишқ-муҳаббатда эҳтиёткор, у ҳамини етти ўлчаб, бир кес деган мақолга амал қиларди.* (С. Бабаевский)

Гапдаги уюшиқ бўлақлар мураккаб бўлиб, улар маълум группаларга ажратилса, бундай группалар ўзаро нуқтали вергул воситасида ажратилади. Масалан:

*Кенг, улдугворсан; Ҳозир, Болтиқ,
Азов баҳринг сенинг;
Чув, Диспр, Зарафшон, Пева,
Доп наҳринг сенинг;
Андижон, Харьков, Қозон,
Ленинград шахринг сенинг; (У.)*

Ярим қавс билан ажратилган рақам ёки ҳарфлардан кейинги гаплар охирига нуқтали вергул қўйилади. Масалан: *Ҳозирги асосий вазифа тубандагича; а) ариқ—зозурларни қазиш ва тозалаш; б) ерларни текислаш (баландликларни суриш йўли билан); в) тракторлар ремонтини тезда тугаллаш; г) баҳорги экиш ишларини уюшқоқлик билан бошлаб юбориш.* (Газетадан)

Икки (баъзан бир неча) бош гапдан ва бирдан ортиқ эргаш гаплардан ташкил топган мураккаб қўшма гаплар орасига нуқтали вергул қўйилади. (Бунда бири иккинчисини аниқловчи алоқадор қисмлар ўзаро вергул ёки тире воситасида ажратилган бўлади.) Нуқтали вергул воситасида ажратилган бундай компонентлар бир синтактик бутунликни ташкил этади. Шунга кўра, нуқтали вергул бундай чоқларда синтактик бутунликлар муносабатини кўрсатишга хизмат қилади. Масалан:

*Ер кўкармас, эл яшармас,
Бўлмаса кўк томчиси;
Қайдан олсин шеърни шоир,
Бўлмаса илҳомчиси? (А. Тўқай)*

Кўпнуқта ва унинг қўлланилиши

Мазмунан тугалланмаган гаплар охирига кўпнуқта қўйилади. Масалан: *Собиржон бир қабиҳ одамнинг юзига тупургандай тупурди-да, дўконнинг ўқпоясини*

тепиб синдирди... (А. Мухтор) Бошимни олиб бирор ерга қочмоқчи ҳам бўлиб қолдим... (Ғ. Ғ.)

Воқеаларнинг тез ўзгариши, персонажнинг турли ҳис-ҳаяжони ва ҳолатини кўрсатувчи гаплар охирига кўпнуқта қўйилади. Бундай гаплар семантик ва структура жиҳатидан хилма-хил бўлади. Масалан: *Кўприк кичик... Лекин тетик... оғирликни сезмайди. (Ҳ. О.) Йўллардан завқ билан келаман, ҳарён жим... (Ҳ. О.)*

Ёзма текст (жумла) қисқартирилса, шу қисқаришни кўрсатиш учун кўпнуқта қўйилади. Жумладаги қисқариш гап бошида, гап ўртасида ва охирида бўлиши мумкин; айрим жумлаларда қоришиқ ҳолида ҳам бўлади. Бундай чоқларда кўпнуқтадан кейинги сўз (агар атоқли от бўлмаса) ҳар доим кичик ҳарф билан бошланади. Бу ҳолат цитаталарда, кўчирма нутқларда кўпроқ учрайди.

Баъзан сўзлар орасига қўйилади. Бунда сўз бўлиб (қисмларга ажратиб) талаффуз қилинган бўлади, ёки персонаж шу сўзни ҳаяжон билан бўлиб-бўлиб айтади, ёки шу сўзни айтишда бошқа мақсадлар назарда тутилган бўлади. Масалан:—*Ма... мастер... мастерские... и... имен... и...—деб ғўнғиллади Башорат ўзидан-ўзи, кейин:—Ленина!...—деб юборди сира тутилмасдан ва қора кўзларини чароқлатиб ойисига, синглисига қараб қўйди. (А. Мухтор)*

Шуниингдек, кучли ҳаяжонни, эмоционалликни билдирувчи ундов сўзлардан сўнг ҳам кўпнуқта ишлатилади: *Э... Сонями? Эри-чи? (С. Бабаевский)*

Ёзувчи айтмоқчи бўлган, аммо ёзма нутқда берилиши мумкин бўлмаган ва ёзувда тушириб қолдирилган турли маънодаги сўзлар ўрнига кўпнуқта қўйилади. Шуниингдек, диалогларда суҳбатдошнинг сўзи жавобсиз қолса, ўша ўринга ҳам кўпнуқта қўйилади. Масалан:

*Тавба! ...Бу лаънати, асти, нима қилади?
Қани энди... бўга бошласам! (У.)*

Кўпнуқтанинг сарлавҳаларда қўйилиш табиаи ўзига хос хусусиятга эгаки, буларни бой тажриба асосида қойдалаштириш зарур: *Ҳамма нарса тишдан... Тинч яшай десанг... Она истайдики... («Совет Ўзбекистони»)*

Баъзан мактаб дарсликларида (машиқларда) маълум ҳарфларни ўргатиш мақсадида сўз ичида тушириб қолдирилган товуш ёки товушлар ўрнига кўнпуқта қўйилади. Масалан: *18-машқ. Нуқталар ўрнига у ёки ў ҳарфини қўйиб кўчиринг. Кунд...з, к...ча, с...зма, қ...ш, қ...л* каби в. б. Яна: *24-машқ. Нуқталар ўрнига ҳайвонларнинг номини қўйиб ёзинг. ...той, ...сиыр, ...от.* Бунда тушириб қолдирилган сўзлар (*Жийрон, Малла, Саман*) ўрнига кўнпуқта қўйилган.

Тире ва унинг қўлланилиши

Ёзувда тире ажратилган бўлақларни ажратиш, чегаралани, улардаги эмоционалликни қабартиб кўрсатиш учун ишлатилади. Тире билан ажратилган бўлақлар содда ва кенгайган ҳолатда, турли хил гап таркибида бўлиши мумкин.

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда тиренинг ишлатилишида 2 ҳолат бор:

1) ажратилган бўлақлар фақат олд томондан тире билан ажратилади. Бунда ажратилган бўлақнинг бошланиш чегарасини кўрсатиш учун ундан олдин якка тире қўйилади. Бундай ажратилган бўлақлар: а) ўзи боғланган, маъносини бўрттираётган бўлақ билан бир умумий грамматик кўрсаткичга эга бўлади ва шу муштарак грамматик кўрсаткич орқали текстдаги (гапдаги) бошқа бўлақлар билан алоқага киришади; б) гап охирида ёки мисра охирида қўлланган бўлади. Мисоллар: *Чол бобом ўз ўртоғи—узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўзлашади.* (О.) *Табиатнинг маржон танли, гул сочли эрка қизи—тонг оқариб келади.* (У.) *Ўрмонларнинг хивич сочини яроқ—рўмолчалар кўмгандир.* (У.) *Шезрга солиб у бедорлигин, Сўнгра тутар менга—аёлга.* (Э. Охунова)

Эслатма: ажратилган сифатловчи аниқловчилар якка тире билан ажратилмайди. Агар ажратилса, у кесим функциясида қўлланган бўлади: *Дала — тўла, дала—сппоқ, оқ* (Ҳ. О.)

2) ажратилган бўлақлар қўш (икки) тире билан ажратилади. Бунда тирелар ажратилган бўлақларнинг бошланиш ва тугалланиш нуқтасини чегаралаб кўрсатади. Икки томонига тире қўйилган ажратилган бўлақ-

лар: а) грамматик жиҳатдан мустақил шаклланган; б) таркибий жиҳатдан ёйиқ бўлиб, уларнинг ўз ичида бошқа тиниш белгилар (масалан, вергул) ишлатилган бўлади; в) интонацион жиҳатдан икки томондан пауза билан бошқа гап бўлакларидан айириб талаффуз қилинади; г) уларда маънони таъкидлаш, эмоционаллик кучлидир. Масалан: *Тоғаларим—Эгамберди ва Раҳимберди—мени бир-бир қучоқлаб, ишга бериладилар.* (О.) *Чарм кесиб ўтирган бобом—юмалоқ бошли, кенг юзли, тоза, оқ соқолли, тўла, серсавлат—бўм-бўм... айланай ширин тойдан, дейди.* (О.) *Тутилиб, шошилиб, ҳовлиқиб тиллар Парашютчи қизни—Башорни—сўзлар.* (У.)

Икки ёки ундан ортиқ атоқли отларнинг бирикувидан тузилиб бирон ташкилот, таълимот, илмий муассаса, нарса-ҳодисаларнинг номини англатувчи сўзлар орасига тире қўйилади. Масалан: *Тошкент—Душанба поезде. Фишер—Петросян матчи. Маркс—Энгельс—Ленин институти, Ҳиндистон—Покистон ахбороти.*

Мақон, замон ва миқдор чегарасини билдирувчи икки ёки ундан ортиқ сўзлар бирикмаси орасига тире қўйилади. Бунда тире «дан... -гача» грамматик формаларининг функциясини бажаради, шуларнинг ўрнида қўлланган бўлиб, улар воситасида ифодаланадиган синтактик муносабатни англатади. Масалан: *30—40 йиллар, XIV—XIX асрлар.*

*Бу йўллар, шу қадим йўллар устидан
Чин—Эрон, Рус—Афғон, Ҳинд—Туркистон
Ва жумла жаҳон... (Ғ. Ғ.)*

Агар бундай чоқда юқоридаги аффиксларнинг ўзи қўлланса, тире ишлатилмайди: *1950 йилдан 1965 йилгача пахта майдонлари жуда кенгайди.*

Директиваларда, уставларда, қарорларда асосий масалаларни таъкидлаш, белгиланган тадбир ва вазифаларга диққатни жалб қилиш учун тире ишлатилади. Бунда тире ёзма текст олдидан (таъкидланиши лозим бўлган ҳар бир гап олдидан) қўйилиб, номератив рақам функциясини бажаради: Масалан: *Бунда қуйидаги принципларга сўзсиз риоя қилиниши шарт:*

- Ҳозирги чегараларнинг дахлсизлиги;
- Ички ишларга аралашмаслик;

— *Тенглик;*

— *Мустақиллик;*

— *Куч ишлатишдан ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан воз кечиш.* («СССР—Франция ҳамкорлиги ахбороти»дан)

От кесимларини эгадан ажратини учун тире ишлатилади. Буида от кесим бош келишида бўлиб, сон, олмон, от, ҳаракат номн кабилар билан ифодаланани, кесимлик аффикслари, боғламалар қўлланмайди. Масалан: *Доннинг бўлиги—олборнинг тўлиги.* (Мақол.) *Биринчи китоб—шеър мухлислари олдида шоирнинг «юз очари».* («Ўзбекистон маданияти»)

Хат - опноқ қогозга битилган кўнғил.

Хат — севинч, муҳаббат, ҳаёт муждаси.

Хат — ойина, унда акс этар дийдор.

Хат — асл, севишган юракнинг саси. (У.)

Аммо, от кесим *сифат, равиш, эгалик олмоши* ва *шартиб сон* билан ифодаланганда эга ва кесим орасида тире ишлатилмайди: *Футболчиларимизнинг руҳи баланд, ўйин темпи тез!* (Газетадан) *Бағи сеники!* (Г. Г.) *Мусобақада ҳар доим Шоҳистахон биринчи!* (У.)

Баъзан *эга, кесим* ва *ундалмалар* ҳам тире билан ажратилади. Бундай ажратишнинг ўз грамматик ва стилистик асослари бордир. Масалан, ундалмалар таъкидланса, кучли эмоционалликка эга бўлса, улардан сўнг тире ишлатилади. Бу ҳолат индивидуал стиль билан боғлиқ бўлиб, поэзияда кўпроқ учрайди: *Тонглар, тонглар—севаман сизни!* Ҳ. О.)

Эгани таъкидлаш учун тире ишлатилганда, эга орқали қиёслаш, чоғиштириш, ўхшатиш, таъкид, зид қўйиш, қутилмаганлик каби маъно оттенкалари ифодаланани. Таъкидланган эгалар логик урғу олган бўлиб, таъкидлаш интонацияси билан айтилади, кесим составдан пауза билан ажралиб туради. Бу типдаги гапларнинг кесими турли сўз туркумлари орқали ифодаланган бўлиб, ҳар хил формаларда бўла олади. Таъкидланган эгалар қуйидагича ифодаланани:

а) кишилик олмоши билан: *Мен — Совет Иттифоқи гражданиман,* (В. Маяковский) *Биз — Ленин авлоди-*

миз. («Ленин учқун») У — бир заҳар, у — бир ўлим сувидир. (Ҳ. О.)

б) кўрсатиш олмоши билан:

*Бу — ўлимдан қўрқмайдиган куч,
Бу — оташин асл муҳаббат. (У.)*

в) сифатдош билан: *Йўқсулларни қувонтирган — ишчиларнинг билагидир. (Ҳ. О.) Ишлаган — ўзар, ишламаган — тўзар. (Мақол)*

г) от билан: *Муз — тўшагим бўлди. Қиров — кўрпам... (У.)*

Баъзан гапдаги эгани таъкидлаш учун **бу, у, шу, ўша** кўрсатиш олмошлари қўлланади. Булар ҳам тире билан ажратилади (таъкидловчи эгалардан сўнг вергул қўйилади): *...Барқут фасл—бу, кузнинг ўзи. (У.)*

Эслатма: газета ёки журналларда текстлар охирида, қавс ичида бериладиган *Давоми учинчи бетда, Охири келгуси сонда* каби жумлаларда эгадан кейин тире қўйилмайди. Чунки буларда таъкид, ажратиш хусусиятлари йўқ бўлиб, эга алоҳида урғу билан айтилмайди.

д) эгалик аффикси билан шакллланган бўлади:

*Сенинг ғоянг—ғоямиздир,
Сенинг сўзинг—сўзимиз. (У.)*

Поэзияда бир синтактик бутунлиқни ифодаловчи бирикмаларнинг бўлинишини кўрсатиш учун тире ишлатилади. Бундай синтагмалар (кўпроқ аниқловчи-аниқланмиш, изоҳловчи-изоҳланмиш, составли кесимлар) бир сатрдан (мисрадан) иккинчи сатрга бўлиб кўчирилган бўлади. Бунда тире уларнинг бўлиниш нуқтасига қўйилиб, ажралувчи синтагмаларнинг бир бутун ҳолда талаффуз этилишини кўрсатади:

*Уч гилдиракли ғалтак—
Арава қилиб бердим.
Рулига эса қизил—
Байроқча илиб бердим. („Фан ва турмуш“)*

*Тушунчаси қопқора булут—
Ками борган сари қуюлар. (Ҳ. О.)
Бир номарднинг содиқ чўриси—
Бўлмоқ эмиш унга саодат... (Ҳ. О.)*

Баъзан эмоционалликни ошириш, айрим бўлакка фикрни жалб этиш, шу текстдаги оҳангнинг ўзгачалигини билдириш учун тире ишлатилади. Бу ҳолат поэзияда кўпроқ учрайди:

*Сен кураш аскарин қизил қондан —
Кўксинг узра қизил нишон тақдинг. (Ҳ. О.)
Тонглар, тонглар севаман сизни.
(«Совет Ўзбекистони»)*

*Кўзларимни юммасан асло —
Дарё каби уйғоқ ўтарман. (Ҳ. О.)*

Уюшқ бўлақлардан сўнг келган умумлаштирувчи сўзларни ажратиш учун тире ишлатилади. Бунда тире умумлаштирувчи сўздан олдин қўйилиб, ажратиш функциясини бажаради. *Тошкўмир, олтин, кумуш, нефть — ринг-баранг конинг сенинг (У.) — Ёнғоқ, олча, асал — ҳаммаси тоғдан келади, уқдинеми? (О.) Сарик, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. (О.)*

Баъзан уюшқ бўлақлар умумлаштирувчи сўздан кейин келиб, маънони конкретлаштириш учун ишлатилади. Бунда улар икки томондан тире билан чегараланади:

*Соқов табиатнинг аскарин —
Муз, бўрон, совуқ, қор, изғирин —
Юриш қилди Челюскин сарин. (У.)*

Қуйидагича мазмуний муносабатни ифодаловчи қўшма гап компонентларни ўзаро тире воситасида ажратилади:

а) таъкид муносабати:

*Ишқ бошқа, ҳавас бошқа —
бу йўлда хато қилма. (У.)*

б) зидлик муносабати: *Ит ҳуради — карвон йтади. (Мақол)*

в) шарт муносабати: *Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битгалаб юламан, оч арвоҳ! (О.)*

*Юз ўгирсам лоззоримдан —
ўзинг ўлдир мени,
Ёвга берсам гулшанимни,
гулни хор этсам—ўлай. (У.)*

г) сабаб муносабати:

*Шу йўл билан бордик — етдик муродга,
Шеъримиз касб этди балоғат, камол. (У.)*

Шовқин-суронимизни ҳайтовур эшитган шекилли — Лаванг Маҳсум келиб қолади. (О.)

д) вақт муносабати. Бунда экспрессив оттенка, кутилмаганлик маъноси англашилади: *Шундоқ қарасам — гилос ёнида пастаккина ошхона турибди. (О.)*

е) ўхшатиш муносабати: *сув келди — нур келди. (Мақол)*

Қўшма гап таркибидаги гаплардан бири тўлиқсиз гап формасида қўлланса, тушиб қолган бўлакнинг (асосан, кесимнинг) ўрнини қоплаш учун тире ишлатилади. *Яхшидан от қолар, ёмондан—дод. (Мақол)*

Диалогларда ҳар бир шахспнинг нутқини ўзаро ажратиш, фарқлаш, уларнинг бошланиш нуқтасини кўрсатиш учун тире ишлатилади:

— *Бўлмайдими Собир, тез гапир!*

— *Опа, бўлмас, жоним, гапим—бир!*

— *Ё мени де, ёки Омонни!*

— *Нетай, тикдим йўлида жонни! (Ҳ. О.)*

Шунингдек, газета саҳифаларида бериладиган нутқлар, бадиий асарлардаги персонажларнинг гапи ҳам тире билан бошланади:

Еллар шеър ўқийди шивирлашиб:

— *Қандай яхши колхознинг иши... (У.)*

Эслатма: Драматик асарларда персонажларнинг гапидан олдин тире ишлатилмайди.

Кўчирма нутқнинг ўртасида ва охирида келган автор гапи тире билан ажратилади. Масалан: *«Ҳа, топдим, у — тегирмон тоши!» — деди. (Латифалар) «Балли, раҳмат, кампир! — дейди дадам қуллуқ қилиб. — Яхши билгич табиб экан.» (О.)*

Китоб ва журналларнинг титулларида, календарь, программа, эълон ва рекламаларда стилистик равонлик, техник қулайлик ва нутқ ихчамлиги учун тире ишлатилади. Тиренинг бундай функцияда қўлланиши матбаачилик, нашриёт ва матбуот ишларида жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг ишлатилиш доираси ҳозирги ўзбек адабий тили ижтимоий функциясининг тараққиёти билан боғлиқ ҳолда кенгайганлигини кўрсатади.

Масалан: *Тошкент — 1970* (қўёслаш: Тошкент 1970 йил); *1706 — Москва, Ботаника боғи очилди* (қўёслаш: 1706 йилда Москва шаҳрида Ботаника боғи очилди); *5—9-бетлар* (қўёслаш: 5, 6, 7, 8 ва 9 бетлар); *20.00—сўнгги ахборот* (қўёслаш: соат 20.00 да сўнгги ахборот эшиттирилади); *Шимол гули «Мир», «Ўзбекистон» «Восток»* (кундуз ва кечқурун) (қўёслаш: «Мир», «Ўзбекистон» ва «Восток» кино-театрларида «Шимол гули» фильми кундуз ва кечқурун намойиш қилинади)

Қўштирноқ ва унинг қўлланилиши

Қўштирноқ - икки элементли тиниш белги. Унинг биринчи элементи очилувчи қўштирноқ, иккинчи элементи ёпиқувчи қўштирноқ деб юритилади. Бунинг график шакли (“ ”)дан иборат бўлиб, наشريёт ва матбуот ишларида бурчак (« ») шаклида ҳам ишлатилади. Илмий асарларда баъзан «якка тирноқ» (‘ ’) шаклида ишлатилади: бунда таржималар якка тирноқ билан ажратиб кўрсатилади. Демак, ҳозирги ўзбек ёзувида қўштирноқ уч хил шаклда (формада) ишлатилади. Буларнинг ҳар бири ўз қўлланиш ўрнига эгадир. Қўштирноқ чегараловчи тиниш белги бўлиб, ёзма нутқдаги муайян қисмининг бошланиш ва тугалланиш нуқтасини белгилаб (чегаралаб) кўрсатади.

Ўзга (кўчирма) нутқлар ёзувда қўштирноқ билан чегаралаб кўрсатилади. Ўзга нутқ сўз, сўз бирикмаси, ибора ва гап шаклларида бўлиб, автор гапи билан турлича ўринлашуви мумкин. Масалан: *„Билади, билади!“—деди Башорат.* (А. Мухтор) *„Салом,—деди,—жон қизим“.* (Ҳ. О.) *Ҳамма десин: „Бу ўтган — бир ботирнинг онаси. Ватан учун ўлибди унинг ёлғиз боласи...“* (Ҳ. О.)

Эслатма: 1. Ўзга нутқнинг охирида қўйилиши лозим бўлган сўроқ, ундов, кўпнуқта, нуқта, нуқтали вергул каби тиниш белгилар ёпиқувчи қўштирноқдан олдин қўйилади. 2. Агар кўпнуқта ўзга нутқнинг бошида келса очилувчи қўштирноқдан кейин қўйилади. 3. Автор гапи ўзга нутқнинг ўртасида ва кетида келганда, ўзга нутқнинг охирида (ёки бўлинган ерида) қўйилиши лозим бўлган нуқта ўрнига вергул қўлланади.

Цитаталар қўштирноққа олинади. Масалан: «Тил онг қадар қадимийдир.» (К. Маркс) «Тил — энг муҳим алоқа воситаси.» (В. И. Ленин)

Баъзи сўзлар қўштирноққа олинади: а) ўз маъносида эмас, кўчма маънода қўлланган сўзлар; б) қўлланиши одат тусига кирмаган, кўпчиликка нотаниш (кам маълум) бўлган сўзлар; в) эскирган ёки жуда янги-дан қўлланаётган, биринчи марта тақдим этилаётган сўзлар; г) кесатиқ, камситиш ёки турли хил бошқа мақсадлар учун қўлланган сўзлар. Масалан:

1. Қушларни у севарди,
Бор эди шунда „дарди“.
2. Кулиб у Адибани
„Пирамидон“ деб атар. (Мурмуҳсин)
3. Озиқ-овқат керакдан мўл:
„Сен же — мен же“...
4. Агарда қиз туғиларкан «Ойнахта» деб,
От қўйишни ўзларига биларлар эп. (Ғ. Ғ.)
5. Харом пул „ҳаваскор“ лари ўз ашулаларини
айтиб бўлишди. („Муштум“)

Бадий асар, газета, журнал, музика асарлари, спектакль, картина, илмий тўпламлар ва бошқаларнинг номи қўштирноққа олинади: «Совет Ўзбекистони» газетаси, «Давр менинг тақдиримда» романи, «Ўзбек тили адабиёти» журнали, «Баҳор вальси» музикаси, «Хоразм қўшиғи» операси, «Мафтунингман», «Ўғил» картиналари, „Минг бир кеча“га ниҳоят қизиқаман. (О.)

Муассаса, ташкилот, колхоз, совхоз, корхона, завод, фабрика, пароход, меҳмонхона кабиларнинг атамасини билдирувчи номлар қўштирноққа олинади. Масалан: «Фан», «Ўқитувчи» нашриёти, «Ўртоқ» фабрикаси, «Тоштекстильмаш» заводи, «Аврора» крейсери, «Тошкент» меҳмонхонаси.

Аммо юқоридаги номларга ўхшаш бўлишига қарамай, қуйидаги номлар қўштирноққа олинмайди. Чунки булар ташкилот, муассаса ва бошқаларнинг шартли номини англатмайди ёки бундай хусусиятга эга бўлмайди. Булар тубандагилар.

1) ташкилот, муассасаларнинг номлари: Тошкент Давлат университети, ЎзССР Фанлар академияси ва бошқалар;

2) телеграф агентликларининг номи: ТАСС, ЎзТАГ;

3) сиёсий партияларнинг номлари: *Германия Бирлашган Социалистик партияси, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси* ва бошқалар.

4) номлар «номли», «номидаси», «воғираси» каби сўзлар билан қўлланганида қўштирноққа олинмайди. Масалан: *Лекин номди котвол*.

Составида «орден», «медаль» сўзлари бўлмаган ва бу сўзлар билан синтактик алоқага киришмаган орден ва медаллар номи қўштирноққа олинади. Масалан: *«Хурмаг белгиси» ордени, «Шавкатли меҳнати учун» медали, Қиссаланг: Меҳнат Қизил Байроқ ордени.*

Демак, «орден», «медаль» сўзларни атаманинг составида бўлиб, у ном билан синтактик боғланган бўлса, бундай орден ва медалларнинг номи қўштирноққа олинмайди: *Биринчи даражали Улуғ Ватан уруши ордени* каби.

Маҳсулотларнинг номи, ўсимликларнинг турини, машина, самолёт, телевизор кабиларнинг маркасини билдирувчи номлар қўштирноққа олинади: *«Тоҳир ва Зухра» дўпписи, «Победа» узуми, «Волга» машинаси, «Белорусь» трактори, «Ту—104» самолёти, «Саратов» холодильники, «Рекорд—12» телевизор, «Кармен» атири, «Ўзбекистон» конфети.*

Бироқ, юқоридаги каби номлар умумқўлланмиш характерига эга бўлиб, турдош отга айланган бўлса, қўштирноққа олинмайди: *атир гул, наган тўппонча, тоғ узум, мирзойи савзи, чуст дўппи* каби.

Ички монолог (персонажларнинг ўйи, ички кечинмаларини англатувчи сўз ёки гаплар) қўштирноқ билан чегараланади: *«Бугун бувиши жудаям меҳрибон?» деб ўйлайман ичимда, севинганимдан унинг олдига тушиб югураман.* (О.)

Синфлар, буйруқлар, қарорларнинг айрим бандларига қўшилиб ёзиладиган ҳарфлар қўштирноққа олинади: *IX «А» синф, 7- «А» синф, V «Г» синф, 147- «А» сонли қарор, 18-модданинг «Д» банди* ва бошқалар.

Баҳо баллари қўштирноққа олинади: *«беи», «тўрт», «уч» ёки «3», «сўло», «яхиши»* каби.

Икки нуқта ва унинг қўлланилиши

Икки нуқта боғловчисиз қўшма гапларда қўлланганда, унинг таркибидаги гапларнинг ўзаро мазмуний муносабати қуйидагича бўлади:

1) кейинги гап олдинги гапнинг мазмунини тўлдиради ёки изоҳлайди, конкретлаштиради, ойдинлаштиради. Бундай гаплар махсус изоҳлаш ва таъкидлаш интонацияси билан айтилади, грамматик жиҳатдан *яъни, бинобарин* каби нисбий сўзлар билан боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Икки нуқта қўйилган жойда пауза ўртача бўлади. Масалан:

Унинг шеъри мисоли олтин:

Очилади ўқиган сайин. (У.)

Бугун неча кун бўлдики, бир овоза:

Чуст қишлоқдан кўп деҳқонлар бериб арза,

Яна янги бир коллектив тузмоқчимиз. (Ғ. Ғ.)

2) боғловчисиз қўшма гап таркибидаги олдинги гапнинг кесими *қаради, диққат қилди, таъкидлади, яқунлади* каби огоҳлантириш маъносидаги феъл билан ифодаланади. Масалан:

Яқун қилдим: кўз ёшларига

Икки боис бор экан асли. (У.)

Онам... бир сўм пулни рўмолчага тугиб таъкидлайди: маҳкам ушла, пулга ҳазир бўл, йўқотиб қўйма, уқдингми? (О.)

Эслатма: агар юқоридаги ҳолатларда гап таъкидлаш интонациясига эга бўлмаса, икки нуқта ўрнига вергул қўйилади.

3) боғловчисиз қўшма гап таркибидаги кейинги гап олдинги гапнинг ҳулосасини, натижасини англатади. Бундай гаплар грамматик жиҳатдан *натижада, оқибатда, токи, ҳатто* каби нисбий сўзлар билан боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Масалан:

У кетмон уради: юзи, кўзига,

Шоҳи кўйлагига сачрар суюқ лой. (У.)

4) боғловчисиз қўшма гап таркибидаги кейинги гап олдинги гапнинг сабабини англатади. Бундай гаплар грамматик жиҳатдан *чунки, негаки, сабабки* каби боғловчилар ва нисбий сўзлар воситасида боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Масалан:

Баҳодир деб атагил мени:

Ҳижронингга бердимку бардош. (У.)

Букун кун бўлади: тоғ тепасида

*Япроқлар чигираб турибди,
Юлдуз йўлга чиқиб сажарда,
Келатган кўшни кўрабди.* (Ҳ. О.)

Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин келганда, ушбу сўш икки нуқта қўйилади: бунда икки нуқта саналувчи бўлақларга диққатни жалб қилиш, таъкидлан функциясини бажаради. Икки нуқта қўйилган жонда янзи уюшиқ бўлақлар орасидагига нисбатан чўшироқ бўлади. Бундай чоқларда умумлаштирувчи сўз таъкидлан интонацияси билан айтилади. Масалан: *Қўшолди бутун халқ: улуғ рус, украин, ўзбек, яҳудий;* (Г. Г.)

Базан умумлаштирувчи сўз қўлланмайди. Бундай чоқларда ёзувчи саналувчи бўлақларни алоҳида чизиб кўрсатиш, унга диққатни жалб қилиш, нутқнинг таъсирчанлигини ошириш учун уюшиқ бўлақлардан олдин икки нуқта қўяди. Икки нуқтани бундай қўллаш стилистик жиҳатлар билан боғлиқ. Масалан:

*Бу хатда акс этар: бугдой ва сули,
Фарғона узуми, Тошкент гилоси.* (У.)
*Қуроллансин: Қувват, Ақл, Сизги,
Томир, Қон!*
*Сигнал берди: Тарих, Синф,
Партия, Замон.* (Ҳ. О.)

Цитатадан олдин келган автор гапидан сўнг икки нуқта қўйилади. Цитата ҳар вақт қўштирноққа олинган бўлади. Масалан: *Шийпондаги шиорлар кўзимизга ялт этиб кўринади: «Мирзачўлни гуллаб-яшнаб турган водийга айлантирамиз!»* («Совет Ўзбекистони»)

Эслатма: цитата автор гапи ичида келса, унинг қисми ҳисобланса, автор гапидан сўнг икки нуқта қўйилмайди. Масалан: *Ўзбек тилшунослигининг тараққиётида «улуғ ва қудратли рус тили»* (В. И. Ленин)нинг роли каттадир. *Биз тилнинг ижтимоий ролига алоҳида эътибор берамиз. Чунки «Тил—муҳим алоқа воситаси.»* (В. И. Ленин)

Автор гапи ўзга нутқдан олдин келса, ундан сўнг икки нуқта қўйилади. Масалан: *Кейин, қовоғи солиқ, ердан кўзини узмай дейди: — Домлам баджаҳл, уради...* (О.)

Яна биров тик турди-да, таклиф қилди:

— *Кўканни ҳам шу колхозга олмоқ керак.* (F. F.)

Қуйидаги сўзлардан сўнг икки нуқта қўйилади:
1) *масалан, мисол, чунончи.* Бунда бу сўзлар ўзидан кейинги гапнинг олдинги гап билан муносабатда эканлигини, унинг олдинги гапни исботловчи (тўлдирувчи) қисми эканлигини кўрсатади.

Агар бу сўзлар юқоридагидан бошқа функцияда қўлланса, улардан сўнг икки нуқта қўйилмайди: *спорт ишларида, масалан, футболда, чаққонлик муҳим аҳамиятга эга.* Бу мисолда „масалан“ сўзи кириш сўз (тўғрироғи: „аниқловчи“ сўз) сифатида қўлланган, шунинг учун у икки томондан вергул билан ажратилган.

б) *қарор, план, тема, мақсад, сабаб, сабаби* сўзлари якка ҳолда ёки таъкидлаш маъносида қўлланганда, улардан сўнг икки нуқта қўйилади. Бундай чоқларда юқоридаги сўзлардан кейинги гаплар (қисмлар) уларнинг маъносини изоҳлайди. Масалан:

План: ёки **иншонинг плани:**

1. Кириш: а) асарнинг ёзилиш вақти ва темаси.
2. Асосий қисм:
 - а) Ўўлчи образига характеристика;
 - б) Гулнор образига характеристика.
3. Хулоса: асарнинг тарбиявий аҳамияти.

Тема ёки **дарснинг мақсади:** „Отларда келишик қўшимчалари.“ **Мақсад:** ёки **дарснинг мақсади:** ўқувчиларда келишик қўшимчалари ҳақида тушунча ва кўникма ҳосил қилиш.

Эслатма: 1. Агар план таркибига кирувчи бўлимлар ўз ичида яна қисмларга ажралса, аввалги бўлимлардан сўнг ҳам икки нуқта қўйилади. 2. Агар *қарор, план, тема, мақсад* сўзлари нутқ ичида берилса, улардан сўнг икки нуқтанинг қўйилиши контекстга қараб белгиланади: *6-синфда ўтиладиган бир соатлик дарснинг плани ва схемаси* каби. Бундай чоқларда улардан сўнг икки нуқта ишлатилмайди.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ҚҶША (БИРГАЛИКДА) ҚҶЛЛАНИШИ СИСТЕМАСИ ВА ҚИСҚАРИШИ

Ҳозирги ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг биргаликда (сима-ён, кетма-кет, қўша) қўлланиши ҳодисаси ҳам кўп учрайди. Тиниш белгиларининг қўша қўлланиши ёзма нутқнинг лексик-семантик, синтактик-стилисттик, структура (тузилиш) ва грамматик (шаклланиш) ҳолатлари билан зич боғлиқ бўлиб, ўз қўлланиш системаси — қонуниятига эгадир.

Тиниш белгиларининг қўша қўлланиши турлича характерга эга бўлиб, ўз моҳиятига кўра уч хил ҳолатда учрайди:

1. **Такрорий қўша қўлланиш.** Бунда бир тиниш белги такрорланиш асосида қўша қўлланади. Масалан, сўроқ белгиси иккитагача (??), ундов белгиси учтагача (!!!) такрор қўллана олади.

2. **Оддий қўша қўлланиш.** Бунда ҳар хил типдаги икки тиниш белги биргаликда ишлатилади: *?! , ?... , !... каби*

3. **Мураккаб қўша қўлланиш.** Бунда уч ва ундан ортиқ ҳар хил типдаги тиниш белгилар биргаликда ишлатилади: *«сўроқ | ундов | кўпинда», «сўроқ + ёпилувчи қўшиқтироқ | тире» каби.*

Сўроқ белгиси бир вақтда ва бир ўринда иккитагача такрор қўлланади. Масалан: *«Камшир, уйингизга ўт тушиди. — Нима??»* (Эргакдан) *«Сен ҳам, одам бўлиб, китоб ўқисангчи??»* (О.)

Эслатма. Баъзан тақризларда сўроқ белгисини учтагача такрор қўлланишини кўрамыз. Бу — нотўғри!

Ундов белгиси бир ўринда иккитадан учтагача такрор қўллана олади. Масалан: — **Жаллод!!** — *қўрққанидан баҳириб юборди шоҳ.* («Латифалар»)

Шоҳиста. Турсунали!!

Турсунали. Бевафо!! (Уйғун.)

Улим ёвга!!! (X. O.)

*Юрагимда ётар бир қайғу,
Ғазаб билан дейман: Йўқол! Бас!! Етар!!! (У.)*

Баъзан бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қўштирноқларнинг биргаликда (қўша) қўлланиши лозим бўлади. Бунда уларнинг иккаласи ҳам параллель ишлатилиб, биттаси ўз шаклини ўзгартган ҳолда қўйилади. Бунинг қўлланиш схемаси шундай:

- а) « « »
б) « « »

Масалан: «„Сирдарёдан қуёш кўтарилади, мамлакатга нур оқади“ дейишган эди»,— деди фахрланиб Уктам. (О.) «Ҳали ҳам эсимда дадам айтиб берган „Уч оғайни ботирлар.“», — деб мақтанди Салим.

Қўша қўлланган қўштирноқлардан бири «ташқи», иккинчиси «ички» қўштирноқ деб юритилади. «Ташқи» қўштирноқ ҳар вақт бурчак шаклда (« ») қўлланади.

Баъзан бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қавснинг бирга қўлланиши лозим бўлади. Бунда ҳар иккиси параллель қўлланиб, «ташқи» қавс ўз шаклини ўзгартган ҳолда («квадрат қавс» шаклида) ёзилади. Бу ҳолат математик текстларда кўпроқ учрайди. Буларнинг қўлланиш схемаси:

- а) [ ]
б) [()]

Сўроқ ва ундов белгилари қўша қўлланганда, аввал сўроқ белгиси, сўнг ундов белгиси ёзилади. Масалан:—*Икковимиз ҳам ишдан олинимиз.—А?!—Ҳа!!* („Муштум“) *Ҳосил икки баравар кўп-а! Ҳазилакамми?!* („Совет Ўзбекистони“)

Эслатма: сўроқ ва ундов белгилари бирга ишлатилганда, ҳеч вақт ундов белгиси олдин қўйилмайди: *Нега керак бекорчи хасрат!?* типидида қўллаш хатодир.

Сўроқ ва кўпнуқта қўша қўлланганда, ҳар вақт сўроқ белгиси олдин қўйилади. Масалан:

*Нима қилсин энди шу дамда?...
Ким ўзади мусобақада?... (У.)*

Эслатма. Кўпнуқта бошқа тиниш белгилар билан бирга ишлатилганда доим тўлиқ ҳолда — уч нуқта шаклида қўлланади.

Ундов ва кўшнуқта қўша қўлланганда, ҳар вақт ундов белгиси олчилади. Масалан: **Тошкент!... Ўзбекистон!...** дешишар аурсанд. (Э. Охунова)

*Порлаган юз, чинилан кўз, ботир қиз!...
Қомсомолда чечак каби очдинг юз!... (Х. О.)*

Сўроқ, ундов ва кўшнуқта қўша қўлланганда, тартиб шундай бўлади: «сўроқ + ундов + кўшнуқта». Масалан:

*Биз ку майли-я, бу икки кўзлар
Испиз боғланганми, шунчалар сеҳри?!...
Висол онларига бўтадек бўзлар,
Чамбарчас пайвандми шунчалар меҳри?!...
(Ф. Усмонова)*

Сўроқ, ундов, кўшнуқта ва нуқта каби тиниш белгиларнинг қавс ёки қўштирноқ билан қўша (биргаликда) ишлатилишида қуйидаги ҳолатлар бор:

1) сўроқ, ундов, кўшнуқта, нуқта каби тиниш белгилар қавс ёки қўштирноқ билан чегараланган текстга тааллуқли бўлса, улар ёпилувчи қавс ёки қўштирноқдан олдин қўйилади;

2) юқоридаги белгилар қавс ёки қўштирноқ билан чегараланган текстга тааллуқли бўлмаса, улар ёпилувчи қавс ёки қўштирноқдан кейин қўйилади;

3) агар кўшнуқта цитата ёки ўзга нутқнинг бош қисмида қўллангани лозим бўлса, бунда у очилувчи қўштирноқ (шунингдек, қавс)дан кейин қўйилади.

Очилувчи қўштирноқ, тире ва кўшнуқта биргаликда қўлланганда, ҳар вақт аввал тире, сўнг очилувчи қўштирноқ, ундан сўнг эса кўшнуқта қўйилади. Масалан: — «...доктр сизгина эмас, ҳар бир артелчи хотин жуда кўп-ларни ўзига эргаштирувчи катта куч.» (А. Мухтор)

Шунингдек, очилувчи қўштирноқ ва тиренинг бирга ишлатилиши лозим бўлганда ҳам, тире олдин қўлланади: *Талашадилар:— «Ма, ма! Тотиб кўр».— «Меники бол!»— «Меники гулқанд!»— «Дидинг борми? Бу — шакарпайванд!» (Ойбек)*

Вергул ва тире қўша қўлланганда, ҳар доим аввал вергул, сўнг тире қўйилади. Масалан: *«Сан туш, сан дам ол»,— деб ўртада юради у. (О.)*

*Ёв сени сўлдирмоқ истар, —
Сен уни сўлдир бурун.*

*Ёв сени ўлдирмоқ истар, —
Сен уни ўлдири бурун. (Уйғун)*

Бир сўроқ ва икки ундов белгиси қўша қўлланганда, система «сўроқ+ундов+ундов» тарзида бўлади. Масалан: *Бўлмаса, аввал сизни ўлдириш керак! — Нима?!!* («Латифалар»)

Вергул ва қавс қўша қўлланганда, ҳар вақт вергул ёпилувчи қавсдан сўнг қўйилади. Ҳатто, очилувчи қавсдан олдин ишлатилиши лозим бўлган вергул ҳам ёпилувчи қавсдан кейинга кўчирилади. Масалан: *Султонали Мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки Ўрдага алоқалик хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир), Гулжонни четга чақирди. (А. Қодирий)*

Қавс ва нуқтанинг қўша қўлланиши қуйидаги қонуниятга асосланади (сўроқ, ундов, кўпнуқта каби тиниш белгиларининг қавс билан қўша қўлланиш системаси, тартиби ҳам шу қонуниятга мос келади):

1) агар нуқта қавс билан чегараланган текстнинг ўзига тааллуқли бўлса (унга бевосита алоқадор бўлса), ёпилувчи қавсдан олдин қўйилади. Масалан: *Йўғ-е, йўғ-е. Ишонгим келмаяпти. (Яна жадвалга қарайди.) Рост, рост экан. „Москвич!“ („Муштум“)* Каромат. *Ҳозир, ҳозир, Сарвихон. (Кичкина ойначага қараб сочларини тузатади).* (Уйғун)

2) агар нуқта ҳам қавс билан чегараланган текстга, ҳам қавсли қисм киритилган асосий текстга тааллуқли бўлса (икковига бевосита алоқадор бўлса), ёпилувчи қавсдан сўнг қўйилади. Бунда қавс билан чегараланган қисм синтактик ва семантик жиҳатдан асосий гап билан зич боғланган бўлади. Бу ҳолат драматик ва илмий асарлар услубига кўпроқ хос бўлиб, бошқа нуқтқ стилларига оид ёзма текстларда жуда кам учрайди. Мисоллар: *Дадавой (Қодирга тушунтириб). Учга қари ҳўкиз бор эди, соттирдим. (О.)*

Кўпнуқта ва тиренинг қўша қўлланишида икки ҳолат бор: а) гап бошида бўлса аввал тире, кейин кўпнуқта ишлатилади; б) гап охирида эса аввал кўпнуқта, кейин тире ишлатилади. Масалан: — *...Вакила аям артелни гапирдиларми? (А. Мухтор) Ҳа, пари қизларнинг ошиғи эмиш... — дейди Аҳмад. (Ойбек)*

Сўроқ, ундов, кўпнуқта, қавс ва қўштирноқлар қўша қўлланганда система шундай бўлади:

- 1) «сўроқ+кўпнуқта+ёпилувчи қўштирноқ (баз. зан қавс)»;
- 2) «ундов+кўпнуқта+ёпилувчи қўштирноқ (баз. зан қавс)»;
- 3) «ундов+ундов+ёпилувчи қўштирноқ (баз. зан қавс)».

Мисоллар:

*Меҳмонларни кўпга олиди қишлоқ шўро,
Колхозчилар комсомоллар; «Урра!.. Урра!..»*
(Ҳ. О.)

«Қўшларинини қимза чўзайин?!...» (У.)

Тинини белгилар тўрттагача қўша қўллашганда, қўшдаги ҳолатлар кўнроқ учрайди:

- 1) «сўроқ+ундов+кўпнуқта+ёпилувчи қўштирноқ»;
- 2) «сўроқ+ундов+кўпнуқта+тире»;
- 3) «сўроқ+ундов+ёпилувчи қўштирноқ+тире»;
- 4) «ундов+кўпнуқта+ёпилувчи қўштирноқ+тире»;
- 5) «сўроқ+кўпнуқта+ёпилувчи қўштирноқ+тире».

Масалан: «...бирова очликдан ўлсин, бирова терисига сизмасин юрсин?!...» «Ҳа, нима дейсан?!» — дўқ қила бошлади афанди. («Латифалар») «Ростданми?!» — қалтираб сўрайман. (О.) «Мана, ётибди, нуроний пок бувиш?!...» - дейди тоғим йиғлаб. (О.)

Тинини белгиларинини қисқартириш. Агар кўшнуқта ва вергулнинг қўша қўллангани доим бўлса, вергул ишлатилмайди у кўшнуқта ҳисобига қисқараяди, кўшнуқта вергулнинг ҳам ва инфоини олжарати.

Агар кўшнуқта ва нуқтанинг қўша қўллангани доим бўлса, нуқта ишлатилмайди. у кўшнуқта ҳисобига қисқараяди; кўшнуқта эса нуқтанинг ҳам функциясини олжаратади. Шунинг учун ёзувда кўшнуқта, вергул ва нуқталарни биргаликда қўллаш хатодир.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Пунктуация ва унинг принциплари	7
Тиниш белгилари ва ёзма нутқ масалалари	11
Тиниш белгиларининг матбуотда қўлланиш тарихидан	17
Тиниш белгиларидан ҳозирги ёзувда фойдаланишнинг	
баъзи масалалари	22
Ёзувда тиниш белгиларидан фойдаланишдаги баъзи	
нуқсонлар ҳақида	28
Ўзбек тилида тиниш белгилари ва уларнинг қўлланиш	
ўринлари	32
Нуқта ва унинг қўлланилиши	32
Сўроқ белгиси ва унинг қўлланилиши	36
Ундов белгиси ва унинг қўлланилиши	37
Вергул ва унинг қўлланилиши	39
Қавс ва унинг қўлланилиши	45
Нуқтали вергул ва унинг қўлланилиши	46
Кўпнуқта ва унинг қўлланилиши	47
Тире ва унинг қўлланилиши	49
Қўштирноқ ва унинг қўлланилиши	55
Икки нуқта ва унинг қўлланилиши	57
Тиниш белгиларининг қўша (биргаликда) қўлланиш	
системаси ва қисқарishi	61

Карим Назаров

ЗНАКНИ БИРЕЦИГАНИЕ И ЦИСЪМЕНИАЧ ДУЧЪ

Ўзбекистон ССР Фан ва тил ш. олимлари китоблар нашрир хайкати
томонидан нашрга таъдиқ таъли

Муҳаррир Л. Эркинова
Рассом В. Тий
Техмуҳаррир Р. Рўзиева
Корректор М. Содиқова

P08259. Теришга берилди 22/1-74 й. Босишга рухсат этилды 8/II-74 й. Формати
84X108^{1/2}зд. Босмажона қоғози № 1. Ҳисоб-нашриёт л. 3,2. Нашрият № 677.
Тиражи 5000. Баҳоси 11 т. Зағаз 15.

ЎзССР „Фан“ нашриятининг босмажонаси, Тошкент, М. Горький пр. проспекти, 21.
Нашрият адресси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70

Назаров К.

Тиниш белгилари ва ёзма нуқ. Т.

«Фан», 1974.

68 б.

Назаров К. Знаки препинания и письменная речь.

4Уз